

WITOLD GUMIŃSKI

WYPOSAŻENIE SYMBOLICZNE W GROBACH ŁOWCÓW-ZBIERACZY EPOKI KAMIENIA NA CMENTARZYSKU DUDKA NA MAZURACH

Abstrakt: Groby na cmentarzysku mezolitycznym w Dudce (północno-wschodnia Polska) zawierają bardzo nieliczne narzędzia i ozdoby, ale dużo jest w nich znalezisk o charakterze symbolicznym. Grupę mineralną stanowią grudki różnobarwnej ochry, belemnity i inne skamieliny oraz kamienie o nietypowych kształtach lub kolorach. Druga grupa to szczątki zwierzęce pochodzące jednak zwykle od niejadalnych części szkieletu, takie jak: zęby i poroża przeżuwaczy, kopyto konia, zęby i zuchwy dzika, drapieżników, jeża i gryzoni, kości końca skrzydeł lub nóg ptaków, skorupy żółwia i niektóre inne kości. W artykule dyskutowane jest przypuszczalne znaczenie każdego z tych rodzajów wyposażenia. Ich dystrybucja pozwala na wyodrębnienie pewnych stref na cmentarzysku, które być może odpowiadały podziałom rodowo-klanowym i terytorialnym.

Słowa kluczowe: mezolit, paraneolit, groby, wyposażenie symboliczne, szczątki zwierzęce, totemy, podziały klanowe, Dudka, Polska północno-wschodnia.

Abstract: Graves at the Mesolithic cemetery at Dudka (northeastern Poland) scarcely yielded tools and ornaments, but a considerable set of finds of symbolic significance. The mineral group includes ochre lumps of different colors, belemnites and other fossils, as well as stones of curious color or shape. A second category are animal remains, mostly from the inedible parts of the body, such as: antler, hoof, teeth and jaws of different mammal species, wing or feet bones of birds, turtle carapaces. The presumed meaning of each of these grave goods is discussed in the article. Their distribution permits certain zones to be distinguished at the cemetery, possibly reflecting family-clan or territorial divisions.

Keywords: Mesolithic, Paraneolithic, graves, symbolic equipment, animal bone remains, totems, clan divisions, Dudka, northeastern Poland.

1. WPROWADZENIE

Wyposażenie pochówków w mezolocie i paraneolicie na Niżu Europejskim jest bardzo zróżnicowane. Ozdoby oraz narzędzia i broń wykonane z kości i krzemienia to typowe dary grobowe w tym okresie. Nie wszystkie pochówki są jednak tak bogato wyposażone jak grób z Janisławic w Polsce, z Bad Dürrenberg w Niemczech, czy jak groby na cmentarzyskach w Zvejniekach na Łotwie i Olenij Ostrov w Karelii. Bardzo często mezolityczne pochówki są skromnie wyposażone lub w ogóle pozbawione wyposażenia. Co więcej, w wielu grobach znajdowane są dary o charakterze symbolicznym, a nie utylitarnym. Dotyczy to przede wszystkim szczątków

zwierzęcych, kamieni i skamielin. Do symbolicznego wyposażenia zaliczyć można też ochrę. Charakter i znaczenie tego typu darów w zasadzie nie jest analizowane w literaturze. Ochra natomiast jest zwykle stereotypowo i bezrefleksyjnie interpretowana jako symbol krwi i życia.

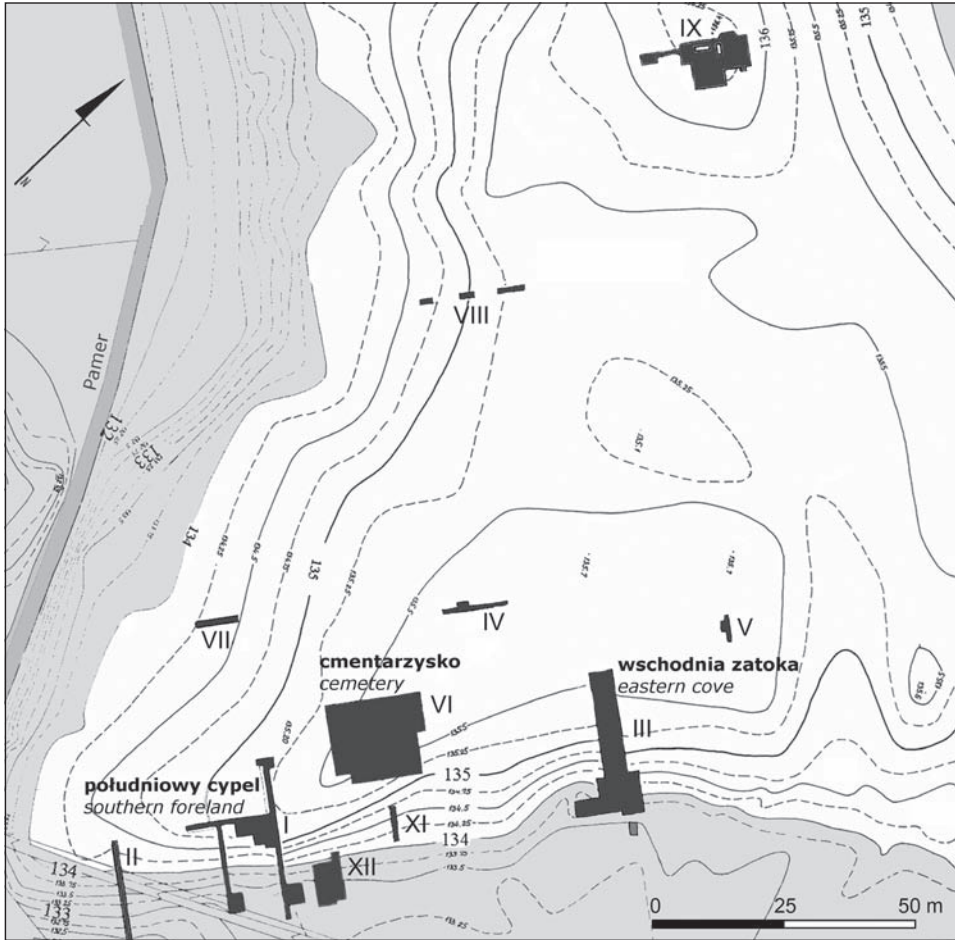
2. CMĘTARZYSKO W DUDCE – DANE OGÓLNE

Dudka to stanowisko osadnicze ludności łowieckiej położone na dużej wyspie nieistniejącego już jeziora Staświn w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Osadnictwo trwało tam od późnego paleolitu – od okresu Allerød, przez cały mezolit – preboreal, boreal i atlantyk, paraneolit – późny atlantyk i początek subborealu, do końca neolitu – przełom wczesnego i środkowego subborealu (W. Gumiński 1999). Cmentarzysko zajmowało przybrzeżną, południowo-wschodnią część płańskiego interioru wyspy (wykop VI) i znajdowało się pomiędzy dwiema strefami intensywnie wykorzystywanymi osadniczo (ryc. 1), z których jedna zajmowała południowo-wschodnią część południowego cypla wyspy (wykopy I, II, XII), a druga – wschodnią zatokę (wykopy III, V).

Pojedyncze groby z epoki kamienia odkryto jeszcze daleko poza głównym cmentarzyskiem. Dwa z nich, z końca neolitu, z okresu późnej kultury ceramiki sznurowej, znajdowały się na niewielkich kulminacjach w Dudce. Bliższy usytuowany był w centralnej części wyspy, około 150 m na północ od cmentarzyska (grób nr IX-1; ryc. 1). Drugi znajdował się na północno-zachodnim cyplu wyspy w odległości ponad 300 m od cmentarzyska (W. Gumiński, T. Kowalski 2011). Dwa inne groby należące niewątpliwie do ludności łowieckiej odkryto na sąsiedniej wyspie Szczepanki. Grób nr S-1 pochodzi prawdopodobnie z wczesnego paraneolitu, tj. wczesnego okresu Zedmar (późny atlantyk), a grób nr S-2 jest zapewne dużo starszy, z wczesnego mezolitu lub późnego paleolitu¹ (W. Gumiński [2003] 2004; W. Gumiński, K. Bugajska, w druku). W grobach tych pochowano niemowlęta i zasadniczo nie było tam wyposażenia. W pierwszym (nr S-1) znaleziono jedynie kilka kręgów ryb, a drugi (nr S-2) zabarwiony był ochrą i zawierał skamieliny.

Cmentarzysko główne w Dudce (wykop VI) zawierało 18 grobów z co najmniej 79 osobnikami ludzkimi i czterema psami (tabela 1). Groby były niezwykle zróżnicowane pod względem charakteru obrządku pogrzebowego. Występowały tam groby pojedyncze i zbiorowe, z których najliczniejsze zawierały do 11 osobników.

¹ Kości dziecka z grobu nr S-1 były dwukrotnie poddawane próbie datowania metodą ¹⁴C. W Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym otrzymano wynik: 101.11 ± 0.4 pMC (Poz-13273), co oznacza 101% współczesnego węgla ¹⁴C, a więc datuje grób na współczesność(!). W Laboratorium w Oxfordzie (Oxford Radiocarbon Accelerator Unit) datowanie próbki (P-27887) również się nie powiodło, ale z powodu zbyt małej zawartości kolagenu. Dla kości dziecka z grobu nr S-2 Laboratorium w Oxfordzie dało również wynik negatywny (P-27888) z uwagi na całkowity brak kolagenu. Na bardzo wczesny, nawet późnopaleolityczny, wiek tego grobu (nr S-2) może wskazywać, poza sytuacją stratygraficzną, jeszcze to, że około 1 m za głową dziecka w tej samej piaszczysto-żwirowej warstwie odkryto drapacz zbliżony do typu tarnowiańskiego, przerobiony z rdzenia dwupiętowego.

Ryc. 1. Plan stanowiska Dudka.

Rys. W. Gumiński, T. Kowalski

Fig. 1. Plan of the Dudka site.

Drawing W. Gumiński, T. Kowalski

Stwierdzono pochówki pierwotne, tj. w układzie anatomicznym, naruszone w epoce kamienia, z których wyjęto część kości szkieletu, wtórne, tj. z kośćmi przeniesionymi z innego miejsca i zdeponowanymi bez zachowania porządku anatomicznego, oraz pochówki ciałałpalne. Zmarli w pochówkach pierwotnych złożeni byli w różnych pozycjach: na wznak, na boku, na plecach z nogami rozkraczonymi lub zadanymi nad klatkę piersiową, oraz w pozycji siedzącej w trzech odmianach – kuczno-siedzącej, kuczno-klęczącej i „po turecku”. Zasadniczo nie ma związku między charakterem pochówku a płcią lub wiekiem zmarłego. Co więcej, tym samym regułom obrządku pogrzebowego podlegały też psy: w dwóch grobach były to kompletne pochówki wtórne (groby nry VI-8 i VI-15), a w dwóch innych ciałałpalne cząstkowe (groby nry VI-4 i VI-10).

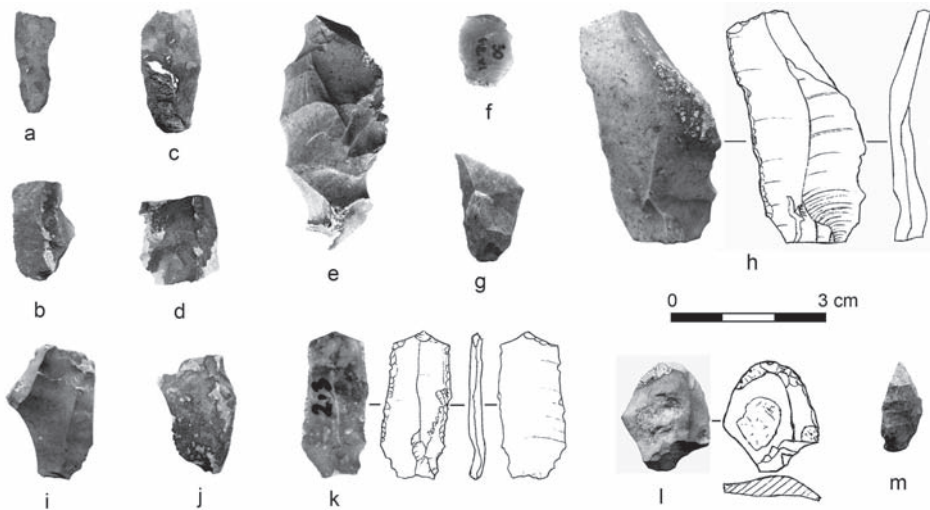
3. OGÓLNY CHARAKTER WYPOSAŻENIA

Groby w Dudce są ogólnie bardzo słabo wyposażone. Znaleźiska z grobów można podzielić na trzy główne grupy. Pierwszą stanowią wytwory, które dzielą się na narzędzia i broń, inne sprzęty oraz ozdoby. Do drugiej można zaliczyć minerały, skamieliny i kamienie o nietypowych kształtach lub kolorach, które pełniły zapewne rolę symboliczną. Trzecią grupę tworzą szczątki zwierzęce, które mogą być pozostałością żywności albo miały również charakter symboliczny.

3.1. WYROBY W GROBACH

W kilku grobach znaleziono pojedyncze krzemienie, ale w większości są to drobne i niecharakterystyczne odłupki, fragmenty wiórów lub okruchy, które mogły dostać się do jamy grobowej przypadkowo. Tylko w pięciu grobach (nr VI-2, VI-7, VI-11, VI-12 i VI-13) były to prawie całe wióry lub wióry retuszowane; co ciekawe, wystąpiły one w bezpośrednim sąsiedztwie pochówków dziecięcych, a w trzech przypadkach były to dzieci w wieku 2–4 lat. Prócz tego, w ciałopalnym grobie zbiorowym nr VI-4 znaleziono przepalony skrobacz, a w grobie nr VI-13 przepalony drapacz (ryc. 2).

W wypełniskach niektórych grobów trafiły się bardzo drobne fragmenty naczyń, ale najprawdopodobniej nie są one w ogóle związane z obrządkiem pogrzebowym,

Ryc. 2. Dudka, wyroby krzemienne z grobów

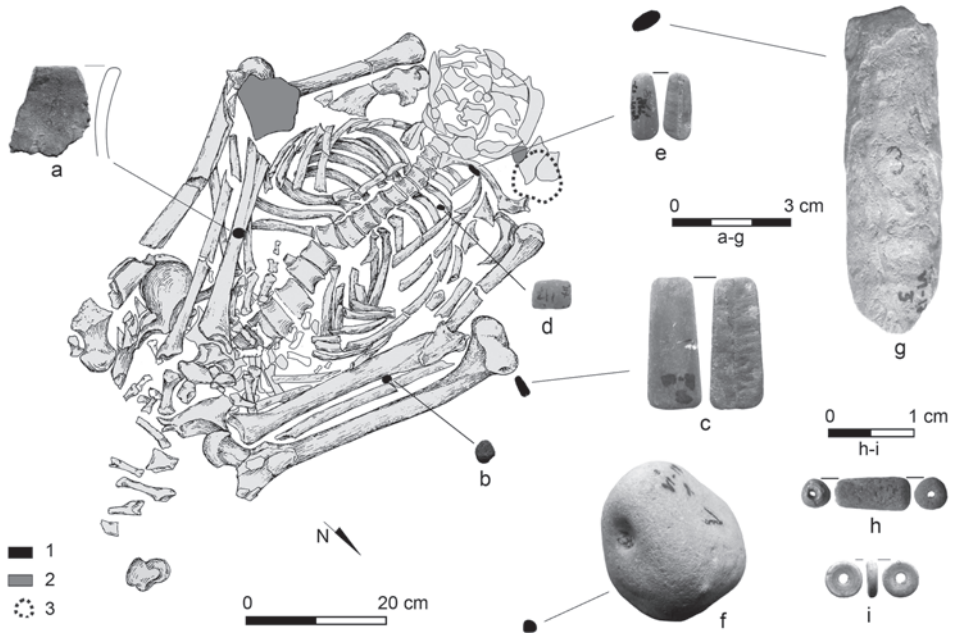
a-k – wióry i wióry retuszowane; l – drapacz; m – skrobacz; a, c-d, j, l-m – przepalone; a-d – grób nr VI-11; e – grób nr VI-12; f – grób nr VI-15; g – grób nr VI-6; h – grób nr VI-7; i – grób nr VI-2; j-l – grób nr VI-13; m – grób nr VI-4.

Fot. i rys. W. Gumiński, K. Bugajska, P. Danyło

Fig. 2. Dudka, flint artifacts from the graves

a-k – blades and retouched blades; l – end-scraper; m – side-scraper; a, c-d, j, l-m – burned; a-d – grave VI-11; e – grave VI-12; f – grave VI-15; g – grave VI-6; h – grave VI-7; i – grave VI-2; j-l – grave VI-13; m – grave VI-4.

Photo, drawing W. Gumiński, K. Bugajska, P. Danyło

Ryc. 3. Dudka, plan grobu nr VI-17 z wyposażeniem (^{14}C : 6 645 \pm 30 BP)

1 – wyposażenie; 2 – kamienie; 3 – skupisko kości ryb; a – fragment naczynia post-Zedmar; b – grudka ochry; c-e – belemnity; f – otoczek wapienny z wgłębieniem; g – wapienny kamień w kształcie walca „fallus”; h – paciorek z belemnitu; i – paciorek z liliowca.

Fot. i rys. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 3. Dudka, plan of grave VI-17 with grave goods (^{14}C : 6 645 \pm 30 BP)

1 – grave goods; 2 – stones; 3 – concentration of fish remains; a – post-Zedmar vessel fragment; b – ochre lump; c-e – belemnites; f – lime pebble with hollow; g – phallus-shaped object of limestone; h – belemnite bead; i – crinoid bead.

Photo, drawing W. Gumiński, K. Bugajska

nawet jako pozostałość stypy. Małe fragmenty ceramiki w grobach na cmentarzystku należy traktować jako przypadkowe, i to późniejsze, wtręty, na co wskazuje m.in. sytuacja w grobie nr VI-17 (ryc. 3). Znalaziono tam mały fragment wylewu naczynia post-Zedmar leżący przy nodze złożonego na plecach osobnika (ryc. 3a). Kość ludzka z tego grobu została wydatowana za pomocą ^{14}C na 6645 \pm 30 BP (Poz-3913), a więc na późny mezolit, co wyprzedza pojawienie się ceramiki na Mazurach o około 1000 lat.

Do nielicznych narzędzi kościanych zdeponowanych w grobach można zaliczyć: dwa niewielkie naczynki wykonane z szabli dzika (groby nr VI-2 i VI-13; ryc. 4e, f), szpilę-szydło z kości strzałkowej dzika (grób psa nr VI-8; ryc. 4i), szydło z rozszczepionej masywnej kości długiej z płaskim trzonem i wąskim a długim żądłem (grób nr VI-11; ryc. 4g), fragment zapewne analogicznego szydła z sąsiedniego, również dziecięcego grobu nr VI-12 (ryc. 4h), siekiere z poroża jelenia (grób nr VI-13; ryc. 4j), przepalony sztylet z rozszczepionego metapodium oraz fragmenty trzech innych przepalonych ostrzy, szydeł lub przekłuwaczy (birytualny grób nr VI-16; ryc. 4a-d).

Ryc. 4. Dudka, wyroby kościane z grobów

a – przepalony sztylet; b-d – przepalone ostrza lub szydła-przekłuwacze; e, f – nacinaki z szabli dzika; g, h – szydła-przekłuwacze z płaskim trzonem; i – szpila-szydło z kości strzałkowej dzika; j – siekiera z poroża jelenia; a-d – grób nr VI-16; e – grób nr VI-2; f, j – grób nr VI-13; g – grób nr VI-11; h – grób nr VI-12; i – grób nr VI-8.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 4. Dudka, bone artifacts from the graves

a – burned dagger; b-d – burned points or awl-perforators; e, f – cutters made of wild boar tusk; g, h – awl-perforators with flat shaft; i – pin-awl made of wild boar fibula; j – axe made of red deer antler; a-d – grave VI-16; e – grave VI-2; f, j – grave VI-13; g – grave VI-11; h – grave VI-12; i – grave VI-8.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

Ryc. 5. Dudka, ozdoby kościane z grobów i znalezione luźno na cmentarzysku

a – szpila z pierwszego promienia płetwy piersiowej sumy; b – paciorek z poroża sarny; c – przepalony paciorek z kości; d, e – paciorki z kości ptasich; f – tarczka-zawieszka z górnego siekacza(?) dzika; g – tarczka-zawieszka z szabli dzika; a, b – grób nr VI-3; c – grób nr VI-11, skupisko przepalonych kości nr 735; d-g – wykop VI.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 5. Dudka, bone ornaments from the graves and loose finds from the cemetery

a – the first pectoral fin ray of wels (*Silurus glanis*) used as a pin; b – bead of roe deer antler; c – burned bone bead; d, e – beads of bird bones; f – plaque-pendant of wild boar upper incisor(?); g – plaque-pendant of wild boar tusk; a, b – grave VI-3; c – grave VI-11, concentration of burned bones no. 735; d-g – trench VI.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

W grobach wystąpiły tylko dwie ozdoby kościane z otworami, i obie to paciorki rurkowate. Jeden dość duży paciorek, zachowany w znacznej części, wykonany został z poroża sarny z widocznym charakterystycznym uperleniem powierzchni (grób nr VI-3; ryc. 5b). Drugi to niewielki przepalony paciorek, wykonany z rurowatej kości długiej jakiegoś niewielkiego zwierzęcia futerkowego (grób nr VI-11; ryc. 5c). Ten ostatni podobny jest do dwóch innych paciorków rurkowatych z kości ptasich, które zostały znalezione również w południowej części cmentarzyska, ale poza grobami (ryc. 5d-e; W. Gumiński 2005a, ryc. 6a-b). Dwie inne ozdoby znalezione luźno na cmentarzysku to tarczki-zawieszki z wywierconym otworem wykonane z rozszczepionych zębów dzika. Jedna z nich jest trapezowato-owalna i zrobiona z szabli (ryc. 5g; W. Gumiński 2001, ryc. 11z). Druga jest wyjątkowo mała, uszkodzona i najprawdopodobniej wykonana z górnego siekacza dzika (ryc. 5f).

Pomijając ozdoby ze skamielin z naturalnymi otworami, to ze wszystkich 18 grobów i całego wykopu VI o powierzchni 268 m², gdzie znajduje się cmentarzysko, pochodzi zaledwie 6 ozdób z otworami. Dla porównania, w wykopie nr I, o ponad dwukrotnie mniejszej powierzchni (118m²), znaleziono 5 ozdób, wykonanych z zębów, kości i bursztynu, natomiast w wykopie nr III (ryc. 1), o powierzchni prawie dwukrotnie mniejszej (147m²) od wykopu VI, odkryto 19 tego rodzaju ozdób (W. Gumiński 2001, ryc. 11; tenże 2003a, ryc. 3-4; 6). W tym ostatnim wykopie (III) na 1 ar przebadanej powierzchni przypada zatem średnio 13 ozdób, podczas gdy na cmentarzysku (wykop VI) średnia ta wynosi około 4,5, jest więc trzykrotnie niższa. Wynika z tego, że na cmentarzysku głównym w Dudce bardzo rzadko chowano zmarłych z ozdobami i w ogóle z wszelkiego rodzaju wytworami.

3.2. WYPOSAŻENIE SYMBOLICZNE – CECHY OGÓLNE

Za wyposażenie o charakterze symbolicznym można uznać znaleźiska, które raczej nie mają charakteru użytkowego, a więc nie są wytworami i przedmiotami codziennego użytku, mogą natomiast nieść z sobą przekaz o charakterze symbolicznym w szerokim tego słowa znaczeniu. Może to być związane z rytuałem, kultem, magią albo mieć charakter totemu lub znaczenie identyfikujące danego osobnika. To ostatnie może dotyczyć identyfikacji indywidualnej, osobniczej zmarłego, na zasadzie jego imienia własnego, albo też może się odnosić do jego przynależności rodowo-klanowej lub pozycji społecznej, jaką pełnił za życia.

Wydaje się zatem, że wyposażeniem o charakterze symbolicznym mogły być deponowane w grobach minerały-barwniki, takie jak ochra, ale też różne skamieniny lub nietypowe kamienie, ze względu na ich specyficzny kształt i kolor, czy inny ogólny charakter surowca. Taką grupę wyposażenia symbolicznego można określić ogólnie jako mineralną.

Drugą grupą wyposażenia symbolicznego mogą być szczątki zwierzęce o charakterze niekonsumpcyjnym, ale bardzo charakterystyczne dla danego gatunku lub rodzaju zwierzęcia. Będą to między innymi zęby, żuchwy i całe czaszki, poroża, kopyta, skorupy albo kości pochodzące od zwierząt tradycyjnie uznawanych za symboliczne, np. od ptaków.

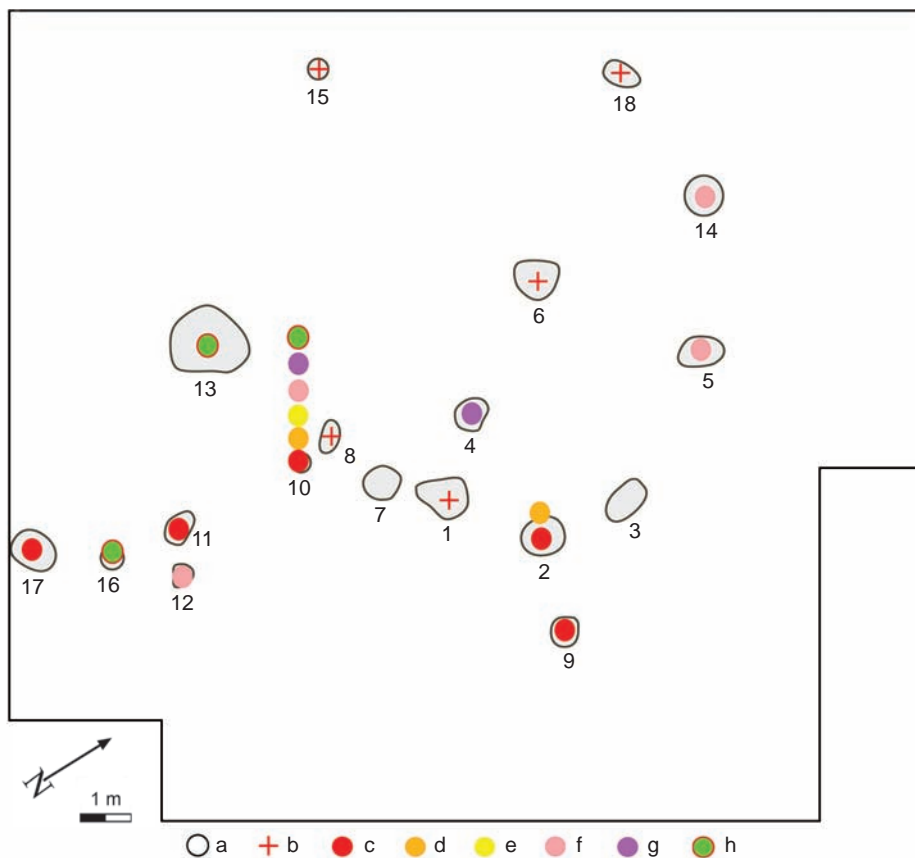
4. WYPOSAŻENIE SYMBOLICZNE – GRUPA MINERALNA

4.1. OCHRA

Ochra w grobach na cmentarzysku w Dudce (ryc. 6) wystąpiła jedynie w formie niewielkich grudek lub zgruźlonego proszku, ale forma ta jest raczej wynikiem podepozycyjnego rozłuskania pierwotnie zdeponowanej małej grudki (ryc. 7). Ochre w jednej lub drugiej postaci ujawniono łącznie w 14 grobach na cmentarzysku głównym (78%), a prócz tego jeszcze w grobie nr S-2 w Szczepankach (tabela 1). Jedynie w tym ostatnim, poza kilkoma grudkami, część wypełniska grobu, przede wszystkim na wysokości nóg dziecka, przebarwiona była czerwoną ochrą (W. Gumiński, K. Bugajska, w druku).

W niektórych grobach na cmentarzysku znaleziono ochry innego koloru niż czerwony (tabela 1). Największa ich kombinacja wystąpiła w grobie nr VI-10, gdzie poza ochrą czerwoną była też ochra pomarańczowa, żółta, różowa i fioletowa (ryc. 6; 7c-h). Ochra pomarańczowa współwystępowała jeszcze z ochrą czerwoną w grobie nr VI-2 (ryc. 6; 7k-n). Wyłącznie różowa ochra znalazła się w grobach nr VI-5 i VI-14 (ryc. 6; 7j, p), natomiast tylko fioletowa w grobie nr VI-4 (ryc. 6; 7o).

Warto dodać, że właśnie w grobie nr VI-10, gdzie wystąpiła największa i pełna gama kolorów ochry, wśród przepalonych kości osobnika młodocianego na kilku zewnętrznych fragmentach czaszki widoczne było zielone przebarwienie. Analizy chemiczne wykazały, że nie jest to pozostałość miedzianych ozdób, lecz efekt

Ryc. 6. Dudka, plan cmentarzyska (wykop VI). Występowanie ochry w grobach
 a – grudka ochry; b – rozlaskowana ochra; c – czerwona; d – pomarańczowa; e – żółta; f – różowa; g – fioletowa;
 h – przepalane ludzkie kości przebarwione na zielono, ślad po wyprażonej ochrze w atmosferze redukcyjnej.
 Rys. W. Gumiński

Fig. 6. Dudka, the main cemetery (trench VI). Distribution of ochre in the graves
 a – ochre lump; b – melted ochre; c – red; d – orange; e – yellow; f – pink; g – purple; h – burned human bones
 with green discoloration, trace of roasted ochre in the reducing atmosphere.
 Drawing W. Gumiński

wyprażenia ochry w atmosferze redukcyjnej. Co więcej, prawdopodobnie była to ochra żółta (W. Gumiński, B. Wagner, D. Walaszek, E. Bulska 2008). Można sądzić, że takie przebarwienie mogło powstać, jeśli głowę zmarłego przed złożeniem na stosie posmarowano ochrą i ubrano w grubą skórzaną i przylegającą mocno do głowy czapkę. W takim przypadku mogło dojść do wyprażenia się ochry bez dostępu powietrza zanim skórzaną powłoka uległa spaleniu. Ciekawe jest, że przebarwione na zielono kości wystąpiły jeszcze w dwóch innych grobach, gdzie w ogóle nie znaleziono żadnej ochry – nry VI-13 i VI-16 (ryc. 6).

Interesujące jest, że groby z ochrą czerwoną i pomarańczową znajdują się w południowo-wschodniej części cmentarzyska, różową w północno-wschodniej,

Ryc. 7. Dudka, przykłady ochry różnych kolorów z grobów

a – grób nr VI-17; b – grób nr VI-11; c-h – grób nr VI-10; i – grób nr VI-12; j – grób VI-5; k-n – grób nr VI-2; o – grób nr VI-4; p – grób nr VI-14; r – grób nr VI-9.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 7. Dudka, examples of different color ochre from the graves

a – grave VI-17; b – grave VI-11; c-h – grave VI-10; i – grave VI-12; j – grave VI-5; k-n – grave VI-2; o – grave VI-4; p – grave VI-14; r – grave VI-9.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

a groby z ochrą pozostałych barw występują w środkowej części (ryc. 6). W trzech przypadkach (groby nry VI-10, VI-13 i VI-16) zmarłych posmarowano ochrą przed spaleniem na stosie i była to raczej żółta ochra. Jeśli tak, to groby z żółtą i pomarańczową ochrą byłyby zlokalizowane głównie w centralnej części cmentarzyska (ryc. 6). Wydaje się zatem, że ochra dodawana do grobów w Dudce miała nie tyle symbolizować czerwoną krew, co była raczej kolorowym sygnałem identyfikującym zmarłego lub zmarłych w danym grobie.

Tabela 1. Wyposażenie o charakterze symbolicznym w grobach na stanowiskach Dudka i Szczepanki
Table 1. Grave goods of symbolic significance in graves at Dudka and Szczepanki

Grób nr Grave No MNI	Rodzaj i płeć pochówków Kind and sex of burials	Ochra Kolor Ochre colour	Skamie- liny Fossils	Kamie- nie Stones	Jeleniowate Cervidae Cervidae	Tur, koń Aurochs, horse Bos, Equus	Dzik Wild boar Sus	Drapieżniki Carnivores Carnivora	Jeź Hedgehog Erinaceus	Bóbr, zając, małe gryzonie Beaver, hare, micro rodents Castor, Lepus	Żółwi Turtle Emys Aves	Ptaki Birds	Ryby Fish Pisces	Frag. kości Bone pieces U, F, M, A	Wytwory kości Bone artefacts
VI-1 5	3♂ 2♂ 1♀ 1♂1♀1♂	+	↑	☺			↓11gR					Aves indet. ulna		U-7, F-2	
VI-2 7	3♂ 3♂1♂ 2♂1♀2♂1♂ +++	C, P	↑	☺		koń Equus grad L	M1gL		↪L½	bóbr Castor M2/3gR mysz Muridae L			5: Esox, Cyprinidae, Pisces	U-7, F-3, M-2	dzik Sus
VI-3 1	1♂ 1♀		↑↑ ☺	☺									sum Silurus		sama Capreolus
VI-4 11+ 3	9♂ 2♂ 2♂3♀3♂3♂ 3♂ 1♂1♀1♂	f r	↑* 2☺				CdR, CdL½				1	kaczka Anatinae humerus R	8: Esox, Perca, Carassius, Cyprinidae	U-25, F-1, M-1, A-1 U-4	
VI-5 3	1♂ 2♂ 1♀1♂1♂	++++		☺		tur Bos P4gL½ mtL½	↑2dL½, M3dL, M¼, R½, scapula				1	gluszc Tetrao urog. cmc+pha L, bielaczek Mergus alb. coracoid L, Aves indet. humerus	11: Esox, Perca, Pisces	U-12, F-8	
VI-6 5	1♂ 2♂2♂ 1♂3♂1♂		3↑	☺	jeleń Cervus sama? Capreolus/Ovis/ Capra ph2		↑11dR, P¼	niedźwiedź Ursus ♀ CdR tchórz Putorius R¼, ulna	↪R½		2	lyska Fulica atra ph+ph, bak Botaurus stelaris tbt L	6: Esox, Cyprinidae, Pisces	U-9, F-3, A-1	

Tabela 1. c.d.
Table 1. Continued

Grób nr Grave No INI	Rodzaj i plec pochońców Kind and sex of burials	Ochra kolor Ochre colour	Skamie- liny Fossils	Kamie- nie Stones	Jeleniowate Cervidae Cervidae	Tur, koń Aurochs, horse Bos, Equus	Dzik Wild boar Sus	Drapieżniki Carnivores Carnivora	Jeż Hedgehog Erinaceus	Bóbr, zając, małe gryzonie Beaver, hare, micro rodents Castor, Lepus	Zoźwi Turtle Emys Aves	Plaki Birds	Ryby Fish Pisces	Frag. kości Bone pieces U, F, M, A Bone artefacts	Wywory kościane Bone artefacts
VI-8 4	1 ♂ 2 ♀ 1 ♂ 1 ♀ 1 ♂	+		●			← + ↑ I1-3dL+ I1-3dR+ P2dR, D/C	wydra <i>Lutra</i> ♀ ← L: I2CP2-4M1 kuna <i>Martes</i> ♂ ← R: I3CP2-4M1 zbił <i>Felis</i> ← R; P kuna <i>Martes</i> ♀ ¼	← R, ← R ½, ← R ½, ← L ½				U-39	🔪 Sus	
VI-9 4	3 ♂ 1 ♀ 2 ♂ 1 ♀ 1 ♂	C	☙	☐		tur Bos rad L mc			♀ ¼		🐦 1	Aves indet. coracoid	89: Esox, Perca, Tinca, Cyprinidae, Pisces	U-68, F-11, A-3	
VI-10 3+→	1 ♂ 3 ♀ 1 ♀ 1 ♂ 1 ♂	2c, r, f, p, ż, żł	☙		sama <i>Capreolus</i> ♀ Mg ¼				♀ R ½		🐦 1	kaczka Anatinae ulna R, swiergotek Anthus sp. humerus R	48: Silurus, Esox, Perca, Cyprinidae, Pisces	U-3, F-6, A-1	
VI-11 4	1 ♂ 3 ♀ 2 ♂ 2 ♀	C	2 ♂ 3 ♀ ●	▲	jeleń <i>Cervus</i> ♀ P3dR ½, ♀ *M, sama <i>Capreolus</i> ♀ calcaneus				♀ L, ♀ L, ♀ L ½	karczownik Arvicola ♀ M3g, ← L, nomik Microtus ♀ M1d, ← L	🐦 2		91: Silurus, Esox, Perca, Tinca, Abramis, Carassius, Cyprinidae, Pisces	U-54, F-8, M-2, A-1	🔪 🔪 🔪*
VI-12 2	1 ♂ 1 ♀ 1 ♂ 1 ♀	r		■	jeleń <i>Cervus</i> ↑ I2dR						🐦 4		75: Silurus, Esox, Perca, Cyprinidae, Pisces	U-20, F-1, A-1	🔪
VI-13 8	2 ♂ 4 ♀ 2 ♀ 2 ♂ 1 ♀ 2 ♀ 3 ♂	żł	2 ♂ ☙	☐	jeleń <i>Cervus</i> ♀ rad ♀, ph1 sama <i>Capreolus</i> ♀, ph1 ♀, carpal mp	koń Equus ph3	ph2 hum		♀ hum	karczownik Arvicola ♀ ♀ ♀	🐦 4	lyska Fulica atra tmt L	sum Silurus 77: Silurus, Esox, Perca, Tinca, Rutilus, Carassius, Cyprinidae, Pisces	U-72, F-5, A-2	🔪 Cervus, 🔪 Sus

Objaśnienia: MNI – minimalna liczba osobników w grobie; U – kopytne (*Ungulata*); F – futerkowe; M – mikrossaki; A – ptaki (*Aves*); \overline{R} – pochówek pierwotny; \overline{N} – naruszony; \overline{S} – wtórny; \overline{C} – ciepłopalny; \overline{M} – męczyzna, samiec; \overline{F} – kobieta, samica; \overline{O} – osobnik nieokreślony; \overline{D} – dziecko; \overline{P} – pies, pochówek wtórny psa; \overline{W} – pojedyncze kości psa; ochra: + – obecna, c – czerwona, f – fioletowa, p – pomarańczowa, r – różowa, ż – żółta; \overline{Z} – zielony nalot na przepalonej kości od wyprężonej ochry w atmosferze redukcyjnej; \uparrow – belemnit; \overline{B} – belemnit z rowkiem; \overline{O} – paciorek z belemnita rurkowaty; \overline{O} – paciorek wapienny pierścieniowy; \overline{M} – wapienna zawieszka trapezowata; \overline{C} – wapienny rogalik (hetka?); \overline{Z} – wapienny „fallus”; \overline{O} – wapienna kulka z wgłębieniem; \overline{O} – skamielina wapienna; \overline{D} – dysk wapienny; \overline{M} – pseudosiekiera wapienna; \overline{M} – pseudosiekiera z piaskowca; \overline{O} – kulka z piaskowca; \overline{O} – kamień wapienny; \overline{O} – kamień wapienny; \overline{O} – piaskowiec; \overline{O} – kamień z twardej skały krystalicznej; \overline{M} – pseudosiekiera z twardej skały krystalicznej; \overline{M} – płytki; \overline{O} – kamień w kształcie łzy/serca; \overline{A} – kamień w kształcie pocisku; \overline{A} – skamielina kość/ząb?; \uparrow – siekacz lub kiel przeżuwacza; \uparrow – siekacz dolny dzika; \downarrow – kamień w kształcie łzy/serca; \overline{A} – kamień w kształcie pocisku; \overline{A} – siekiera zębami; \overline{M} – zawiązek trzonowca; \overline{M} – trzonowiec (i przedtrzonowiec przeżuwacza); \overline{M} – przedtrzonowiec dzika; \overline{M} – kiel lub szabla; \overline{M} – zawiązek z zębami; \overline{M} – szczęka bez zębów; \overline{M} – szczęka z zębami; \overline{M} – siekacz górny dzika; \overline{M} – siekacz zębami; \overline{M} – żuchwa bez zębów; \overline{M} – szczęka z zębami; \overline{M} – kopyto konia; \overline{O} – paciorek kościany; \overline{M} – szpila z promienia pletwy sumy; \overline{M} – szpila/szydło z kości strzałkowej dzika; \overline{M} – „butawa” z kości konia; \overline{M} – szydło/ostrze kościane; \overline{M} – szydło/przekłuwacz z płaskim trzonem; \overline{M} – nacinak z szabli dzika; \overline{M} – poroże fragment(y); \overline{M} – siekiera kościana; \overline{M} – szydło/ostrze kościane; \overline{M} – trzonowiec (i przedtrzonowiec przeżuwacza); \overline{M} – żuchwa z zębami; \overline{M} – żuchwa bez zębów; z poroża jelenia; I – siekacz (*incisor*); C – kiel (*canine*); P – przedtrzonowiec (*pre-molar*); M – trzonowiec (*molar*); L – lewy; R – prawy; g – górny; d – dolny; hum – kość ramienna (*humerus*); rad – kość promieniowa (*radius*); mc – śródreżce (*metacarpus*); mp – śródreżce/śródstopie (*metapodium*); mt – śródstopie (*metatarsus*); ph – paliczek (*phalanx*); pha – paliczek skrzydła (*phalanx alle*); phtp – paliczek nogi (*phalanx pedis*); cmc – kość śródreżca skrzydła (*carpo-metacarpus*); tbt – kość podudzia (*tibiotarsus*); tmt – kość śródstopia (*tarsometatarsus*); Abramis – leszcz; Aves indet. – ptaki nieoznaczone, *Carassius* – karaś; *Cyprinidae* – karpionowate, *Esox* – szczupak; *Perca* – okoi; *Pisces* – ryby nieoznaczone; *Rutilus* – płoć; *Silurus* – sum; *Tinca* – lin; 1/2, 1/4 – odpowiedni fragment zęba lub kości; mały fragment kości (na szaro); * – wyposażenie przepalone.

Oznaczeń kości dokonali: dr Krzysztof Stefaniak – kopytne, dr Adrian Marciszak – drapieżniki, dr Paweł Socha – jezi i gryzonie, prof. Teresa Tomek – ptaki, dr Elona Laškevič i prof. Daniel Makowiecki – ryby. Wszystkim autorom analiz składam serdeczne podziękowania.

Explantation: MINI – minimal number of individuals in a grave; U – ungulates (*Ungulata*); F – fur-bearing animals; M – micromammals; A – birds (*Aves*); – primary burial; – disturbed burial; – secondary burial; – cremation; ♂ – male; ♀ – female; ⊕ – indeterminate sex; ⊕ – child; – dog; secondary dog burial; – single dog bones; ochre: + – presence, c – red, f – purple, p – orange, r – pink, z – yellow; zn – green stein on burned banes after ochre calcination in low oxygen atmosphere – belemnite; – belemnite with groove; – tubular belemnite bead; – ring limestone bead; – trapezoid limestone pendant; – limestone crescent (a clip?); – limestone ball with hollow; – limestone fossil; – limestone pebble; – limestone disc; – limestone quasi-axe; – sandstone ball; – mushroom-shaped sandstone; – sandstone; – hard crystalline rock pebble; – quasi-axe of hard crystalline rock; – strike-a-light(?) of hard crystalline rock; – stone plate; – tear/heart-shaped stone; – fossil bone/tooth?; – ruminant incisor or canine; – wild boar lower incisor; – wild boar premolar; – fang or tusk; – tusk germ; – molar (and premolar of ruminant); – mandible with teeth; – toothless mandible; – maxilla with teeth; – toothless maxilla; – vole incisor; – shark tooth; – fragment of turtle carapace; – bone; – “baton” of horse radius; – horse hoof; – bone bead; – pin of wels (catfish) fin ray; – pin/awl of wild boar fibula; – bone dagger; – bone awl/point; – awl/perforator with flat shaft; – cutter of wild boar tusk; – antler fragment(s); – axe of red deer antler; I – incisor; P – canine; M – molar; L – left; R – right; g – upper; d – lower; *hum* – humerus; *rad* – radius; *mc* – metacarpus; *mp* – metapodium; *mt* – metatarsus; *ph* – phalanx; *pha* – phalanx alle; *php* – phalanx pedis; *cmc* – carpometacarpus; *tbt* – tibiotarsus; *tmt* – tarsometatarsus; *Abramis* – bream; *Aves* indet. – undetermined birds, *Carassius* – crucian carp; *Cyprinidae* – cyprinids; *Esox* – pike; *Perca* – perch; *Pisces* – unidentified fish; *Rutilus* – roach; *Silurus* – wels (catfish); *Tinca* – tench; ½, ¼ – relevant fragment of tooth or bone; small fragment of bone (in gray); * – burned grave goods.

Bone identification: Dr. Krzysztof Stefaniak – ungulates, Dr. Adrian Marciszak – carnivores, Dr. Paweł Socha – hedgehog and rodents, Prof. Teresa Tomek – birds, Dr. Elona Láskevič and Prof. Daniel Makowiecki – fish. Heartfelt thanks to all the authors of the analyses.

4.2. BELEMNITY

Belemnit to skamielina mająca kształt pocisku, a więc stożkowaty czubek i walcowaty trzon, w którego podstawie znajduje się stożkowata wnęka przechodząca w wąski kanalik dochodzący do samego czubka (ryc. 8). Większość belemnitów znajdujących jest jednak we fragmentach i są to wtedy walce albo półwalce z widocznym kanalikiem rozszerzającym się stożkowato na płaskiej (pękniętej) stronie. Pomijając charakterystyczny i bardzo regularny kształt belemnitów, które pękają zawsze promieniście poprzecznie lub podłużnie, to w odróżnieniu od innych skamielin są one zbudowane z kalcytu (a nie z wapienia) tworzącego drobne igiełki promieniście ułożone wokół centralnego kanaliku. Z tego powodu belemnity są bardzo twarde i wyjątkowo trudne w obróbce. Wyróżniają się jeszcze żółtomiodową barwą i znacznym stopniem przezroczystości.

Belemnity wystąpiły w trzynastu grobach na cmentarzysku głównym (ryc. 9) oraz w grobie niemowlęcia nr S-2 w Szczepankach. W grobie tym odkryto rekordową ich liczbę – 7 sztuk (tabela 1). W Dudce liczba belemnitów w danym grobie wahała się od 1 do 6 (tabela 1). Można z tego wnosić, że belemnity raczej nie były amuletami powszechnie noszonymi lub dodawanymi do niemal każdego pochówka, jak „rozdzielnik”, lecz ich obecność i liczba w grobie miała raczej jakieś inne znaczenie. Największa seria w Dudce (6 sztuk) wystąpiła w grobie nr VI-11 (ryc. 8n-r; 10e), z tym, że 3 belemnity znajdowały się przy pochówku pierwotnym dziecka złożonego w pozycji kuczno-siedzącej, a kolejne 3 były nadpalone i znaleziono je w skupiskach przepalonych kości ludzkich zawierających szczątki przynajmniej dwóch osobników dorosłych.

Można by ewentualnie sugerować, że belemnity były chętnie zbierane i noszone przez dzieci. Przeciw takiej sugestii zdaje się jednak świadczyć to, że około półroczne niemowlę z grobu nr S-2 było na to jeszcze za małe, a belemnit mógł być dla niego wręcz niebezpieczny ze względu na możliwość połknięcia. Z drugiej strony, belemnity wystąpiły też w grobach, gdzie pochowani byli wyłącznie osobnicy dorośli (groby nry VI-3, VI-9 i VI-17; tabela 1). Drugim najobficiej wyposażonym w te skamieliny był grób nr VI-10, w którym znaleziono 4 belemnity. Niewykluczone zatem, że to ich miodowy kolor i przezroczystość miały znaczenie, skoro to właśnie w tym grobie występowała też największa paleta kolorów ochry, w tym m.in. żółta i pomarańczowa (ryc. 6; 7c-h; 8j-m; 9).

Belemnity były też prawdopodobnie noszone przez niektóre osoby dla ozdoby lub na zasadzie amuletu. Jeden z okazów znaleziony w grobie nr VI-9 miał bowiem dookolny rowek służący zapewne do przywiązania w formie wisiorka lub naszyca na odzież, albo służył jako hetka do spinania odzieży (ryc. 8h). Mniej wyraźny i chyba częściowo naturalny rowek miał też egzemplarz z grobu nr VI-3 (ryc. 8a). W grobach w Dudce odkryto jeszcze 2 walcowate belemnity (pęknięte w poprzek) z wąskim otworem na przetrzał, co umożliwiało wykorzystywanie ich jako paciorków rurkowatych. Jeden z nich był w grobie starszej kobiety(?) – grób nr VI-17, a drugi przy pochówku dziecka – grób nr VI-11 (ryc. 10b, e). Warto dodać, że w grobach nry VI-3 i VI-17 belemnity bez rowku lub otworu znajdowały się tuż

Ryc. 8. Dudka, belemnity z grobów

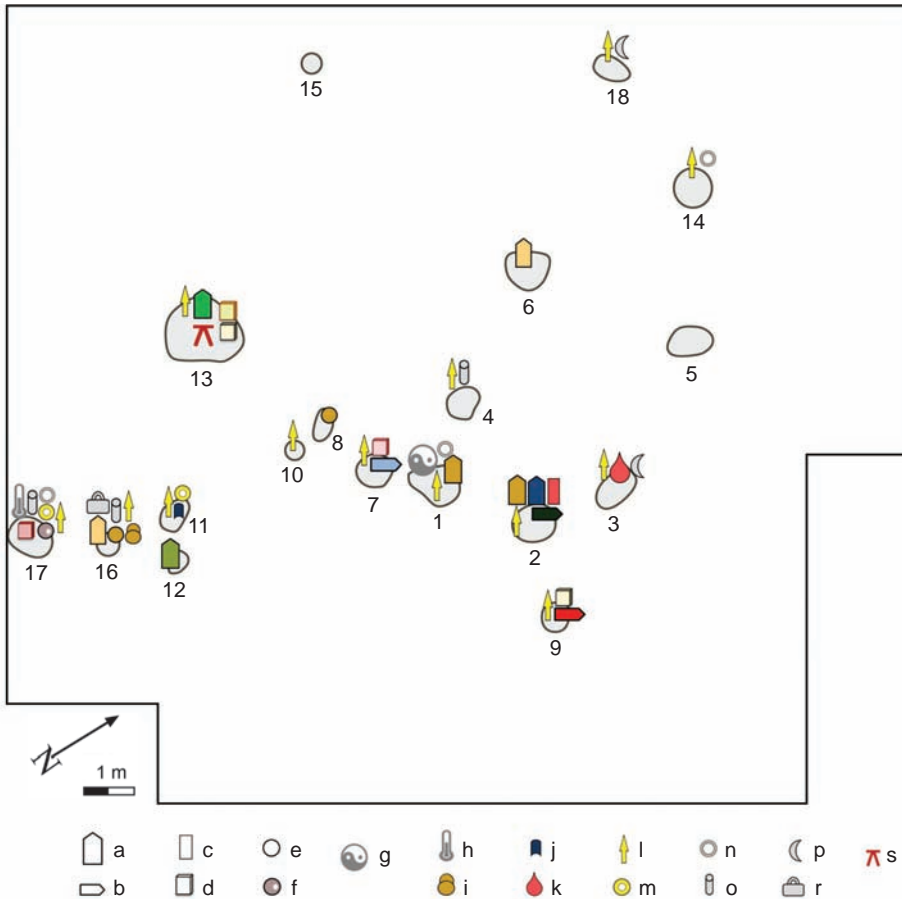
a, h – belemnity z rowkiem; b, d, e, g, i-k, o, p, s-x – belemnity (rozpadłe wzdłuż fragmenty), c, f, m, n, q, r, y – belemnity przepalone; a, b – grób nr VI-3; c – grób nr VI-4; d-f – grób nr VI-7; g – grób nr VI-2; h, i – grób nr VI-9; j-m – grób nr VI-10; n-r – grób nr VI-11; s-u – grób nr VI-17; v – grób nr VI-18; w-x – grób nr VI-13; y – grób nr VI-16.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 8. Dudka, belemnites from the graves

a, h – belemnites with groove; b, d, e, g, i-k, o, p, s-x – belemnites (fragments split lengthwise), c, f, m, n, q, r, y – burned belemnites; a, b – grave VI-3; c – grave VI-4; d-f – grave VI-7; g – grave VI-2; h, i – grave VI-9; j-m – grave VI-10; n-r – grave VI-11; s-u – grave VI-17; v – grave VI-18; w-x – grave VI-13; y – grave VI-16.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

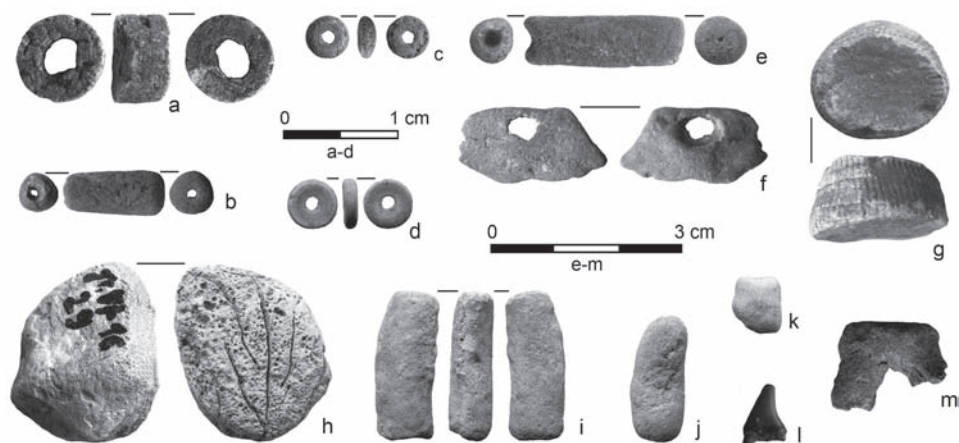
Ryc. 9. Dudka, plan cmentarzyska (wykop VI). Występowanie skamielin i kamieni w grobach a – pseudosiekiera kamienna; b – kamienne krzesiwo(?); c – kamienna płytką; d – kamień; e – kulka z piaskowca; f – wapienny otoczek z wgłębieniem; g – dysk wapienny; h – fallus wapienny; i – piaskowiec w kształcie grzyba; j – kamień w kształcie pocisku; k – kamień w kształcie łzy/serca; l – belemnity; m – paciorek z belemnitu; n – paciorek z liliowca; o – skamielina wapienna; p – rogalik/laseczka wapienna; r – wapienna trapezoidalna plakietka/zawieszka z naturalnym otworem; s – skamieniała kość/ząb. Kolory kamieni i skamielin zostały odpowiednio dobrane.

Rys. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 9. Dudka, the main cemetery (trench VI). Distribution of fossils and stones in the graves a – stone quasi-axe; b – stone striker(?); c – stone slab; d – stone; e – sandstone ball; f – limestone pebble with a hollow; g – limestone disc; h – limestone phallus; i – mushroom-shaped sandstone; j – projectile-shaped stone; k – teardrop/heart-shaped stone; l – belemnites; m – belemnite bead; n – crinoid bead; o – limestone fossil; p – limestone crescent/rod; r – limestone trapezoid plaque/pendant with natural hole; s – fossil bone/tooth. Colors of stones and fossils are adequately matched.

Drawing W. Gumiński, K. Bugajska

przy kościach nóg kobiet, a konkretnie przy kolanach, podudziach i biodrze lub w górnej części klatki piersiowej, co sugeruje, że i one mogły być jakąś aplikacją stroju (ryc. 3c-e; 11g, h). Z drugiej jednak strony, nie można przypisywać belemnitów

Ryc. 10. Dudka, skamieliny z grobów

a, c, d – liliowce; b, e – belemnity; f-k – skamieliny wapienne; l – ząb rekina (skamielina?); m – skamieniała kość/ząb; a-e – naturalne paciorki; f – plakietka/zawieszka z naturalnym otworem; i, j – rogalik/trzpień (hetki do zapinania odzieży?); a – grób nr VI-14; b, c – grób nr VI-17; d – grób nr VI-1; e – grób nr VI-11; f-h, l – grób nr VI-16; i – grób nr VI-18; j – grób nr VI-3; k – grób nr VI-4; m – grób nr VI-13.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 10. Dudka, fossils from the graves

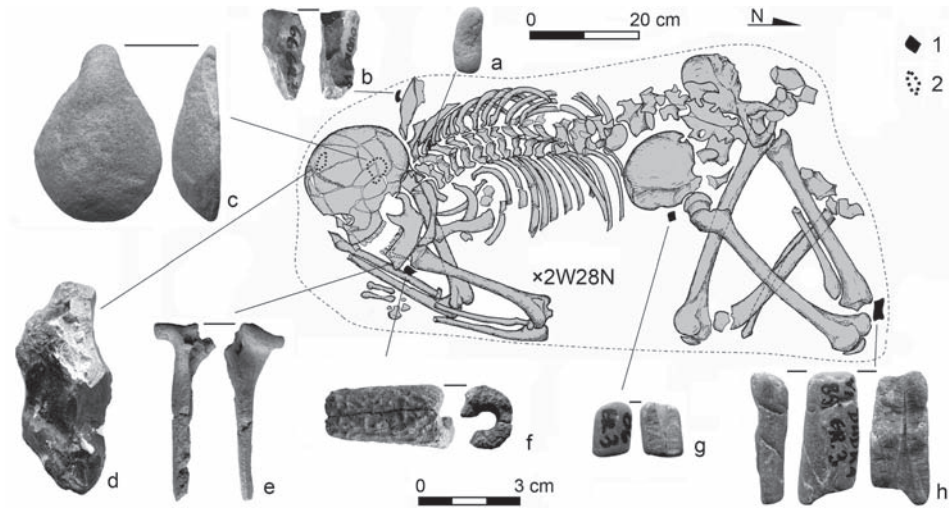
a, c, d – crinoids; b, e – belemnites; f-k – limestone fossils; l – shark tooth (fossil?); m – fossil bone/tooth; a-e – natural beads; f – plaque/pendant with natural hole; i, j – crescent/rod (clips for fastening clothes?); a – grave VI-14; b, c – grave VI-17; d – grave VI-1; e – grave VI-11; f-h, l – grave VI-16; i – grave VI-18; j – grave VI-3; k – grave VI-4; m – grave VI-13.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

tylko do pochówków żeńskich, gdyż w grobie nr VI-6 przy naruszonym pochówku kobiety nie znaleziono żadnego belemnitu (tabela 1; ryc. 9).

Pewne światło na częstotliwość i charakter użytkowania belemnitów w Dudce daje nam jeszcze sytuacja z dwóch grobów o największej liczbie 11 pochówków (groby nry VI-4 i VI-16), w większości ciepłopalnych. W obu grobach znaleziono zaledwie po jednym belemnicie i w obu przypadkach były one przepalone (ryc. 8c, y). Pozostałe dary w grobie nr VI-4 (poza wspomnianym wyżej skrobaczem) były niespalone, podczas gdy w grobie nr VI-16 część wyposażenia była przepalona (m.in. kościany sztylet i inne ostrza), a część nie (np. zęby zwierzęce; tabela 1). Na tej podstawie można przypuszczać, że część osobników mogła mieć belemnity zawsze przy sobie.

Podsumowując, belemnity były równie częstym znaleziskiem w grobach, jak ochra. Obecność i liczba belemnitów w danym grobie nie była zależna ani od liczby pochowanych osobników, ani od ich wieku czy płci. Część osobników nosiła belemnity w formie ozdób lub miała je przy sobie w charakterze amuletów. Mogły też pełnić podobną rolę co kolorowe ochry, tzn. być swego rodzaju indywidualnym identyfikatorem w ramach rodu, klanu czy innego rodzaju grupy społecznej. Belemnity, ze względu na żółtomiodową barwę i przezroczystość, mogły być symbolem słońca, a więc promienia nadziei.

Ryc. 11. Dudka, plan grobu nr VI-3 z wyposażeniem

1 – wyposażenie nad szkieletem; 2 – wyposażenie pod szkieletem; a – wapienny rogalik (hetka?); b, d – krzemienne okruchy; c – czerwony kamień w kształcie łzy/serca; e – szpila z kości suma, f – paciorek z poroża sarny, g, h – belemnity.

Fot. i rys. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 11. Dudka, distribution of grave goods in grave VI-3

1 – grave goods above the skeleton; 2 – grave goods under the skeleton; a – limestone crescent (a clip?); b, d – flint bits; c – teardrop/heart-shaped red stone; e – pin of wels (catfish) bone, f – bead of roe deer antler, g, h – belemnites.

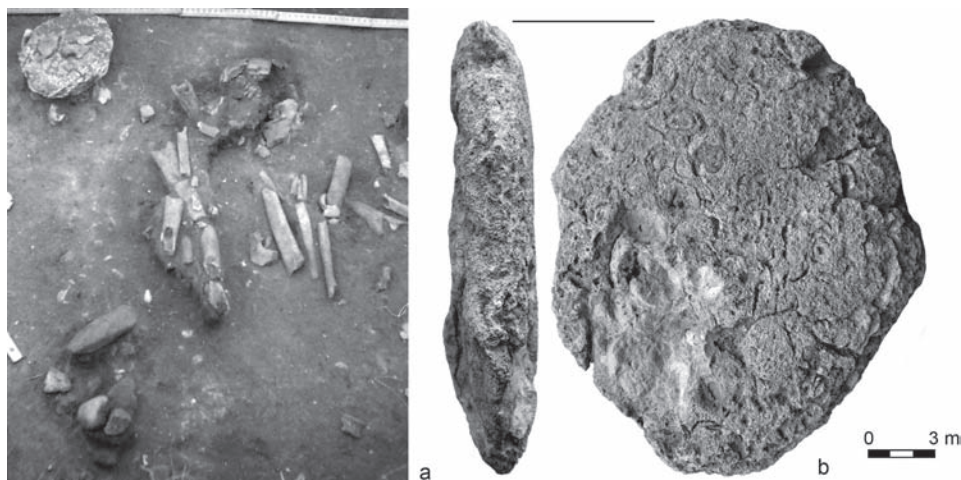
Photo, drawing W. Gumiński, K. Bugajska

4.3. SKAMIELINY WAPIENNE

W grobach z Dudki występują też różnego rodzaju skamieliny wapienne, a więc matowe, kredowobiałe lub beżowe (ryc. 10a, c, d, f-k). Podobnie jak to było z ochrą i belemnitami, ich obecność, liczba i różnorodność w danym grobie może być bardzo różna. Niemal każda skamielina lub wapienny kamień nietypowego kształtu jest znaleziskiem oryginalnym.

Najwięcej wapiennych skamielin wystąpiło w dwóch sąsiadujących ze sobą grobach wysuniętych najbardziej na południe – nry VI-17 i VI-16 (ryc. 9; tabela 1). W grobie nr VI-17 były to: walcowaty trzpień symbolizujący być może fallusa, otoczek z niewielkim, ale głębokim wgłębieniem, laseczka korała oraz naturalny paciorek pierścieniowy z liliowca z otworem (ryc. 3f, g, i; 10c). Paciorki z liliowców odkryto też w innych grobach: nry VI-1, VI-14 (ryc. 10a, d), oraz w późnoneolitycznym grobie nr IX-1 w centrum wyspy (W. Gumiński, T. Kowalski 2011, ryc. 9c, d). W tym drugim grobie, nr VI-16, natrafiono na 3 różne skamieliny wapienne: trapezową płytkę wapienną z naturalnym otworem, skamielinę w kształcie ściętego stożka, oraz skamieniałą gąbkę z teksturą przypominającą motyw krzewu lub drzewa (ryc. 10f-h).

W grobie nr VI-3 znaleziono skamielinę w kształcie małego rogalika, która leżała na kręgosłupie młodej kobiety, między łopatkami; mogła być ona zatem zapięciem

Ryc. 12. Dudka, grób nr VI-1

a – strop grobu z wapiennym dyskiem-„ołtarzykiem” (w lewym górnym rogu) i pseudo-siekierą z piaskowca (na lewo w dół od kości ludzkich); b – dysk wapienny.

Fot. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 12. Dudka, grave VI-1

a – top of the grave with limestone disc-“altar” (upper left corner) and sandstone quasi-axe (to the left down of human bones); b – limestone disc.

Photo Gumiński, K. Bugajska

odzieży, może stanika (ryc. 10j; 11a). Natomiast w grobie nr VI-18 przy lewym ramieniu dziecka znajdował się łukowato wygięty wapienny trzpień, który również mógł służyć jako hetka do zapinania odzieży (ryc. 10i). Skamieniała mała dwustronna (zamknięta) muszla przypominająca sercówkę (*Cardium*) została znaleziona przy pochówku niemowlęcia w Szczepankach (grób nr S-2; tabela 1).

Bardzo ciekawym znaleziskiem jest wapienny dysk o średnicy około 20 × 15 cm i grubości od 2 do 4 cm (ryc. 12). Został on znaleziony w grobie nr VI-1 w północno-zachodniej części jamy grobowej i usytuowany był na kilku małych otoczakach i podsypce z czystego, gruboziarnistego, ostrokrawędzistego piasku kwarcowego, co łącznie można interpretować jako jakiś „ołtarzyk” (W. Gumiński 2003a, ryc. 7–8).

4.4. INNE KAMIEŃ O NIETYPOWYCH KSZTAŁTACH LUB WYRAZISTYCH KOLORACH

W niektórych grobach znajdowały się jeszcze inne kamienie, dobrane niewątpliwie ze względu na swój nietypowy kształt (ryc. 13). Przykładem mogą być niewielkie otoczaki w kształcie kuli. Jednym z nich był wyżej wspomniany wapienny otoczak z głębokim wgłębieniem z grobu nr VI-17, a dwa inne były z jasnych piaskowców barwy białozółtoszarej (groby nr VI-8 i VI-16; ryc. 13f, g, i). W tym ostatnim grobie znalazł się jeszcze kamień z podobnego piaskowca, ale w kształcie grzyba lub bałwana (ryc. 13h).

Ryc. 13. Dudka, kamienie różnych kolorów i kształtów z grobów

a-e – twarde skały krystaliczne; f-h – piaskowce; i, j – wapień; a – pseudosiękiera/plytka z obtłuczeniami na jednym boku; b – czerwony kamień w kształcie łzy/serca; c – plytka z obtłuczeniami na jednym boku; d – plytka; e – kamień w kształcie pocisku; f – jajowaty otoczek; g – kulisty otoczek; h – kamień w kształcie grzyba/bałwana; i – otoczek z wgłębieniem; j – kamień w kształcie walca, „fallus”; a – grób nr VI-2; b – grób nr VI-3; c – grób nr VI-7; d – grób nr VI-9; e – grób nr VI-11; f – grób nr VI-8; g, h – grób nr VI-16; i, j – grób nr VI-17.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 13. Dudka, stones of different colors and shapes from the graves

a-e – hard crystalline rocks; f-h – sandstone; i, j – limestone; a – quasi-axe/slab chipped on one edge; b – red stone in the shape of a teardrop or heart; c – plate chipped on one edge; d – plate; e – projectile-shaped stone; f – egg-shaped pebble; g – round pebble; h – mushroom-shaped stone; i – pebble with a hollow; j – cylindrical stone, “phallus”; a – grave VI-2; b – grave VI-3; c – grave VI-7; d – grave VI-9; e – grave VI-11; f – grave VI-8; g, h – grave VI-16; i, j – grave VI-17.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

W grobie nr VI-11 znaleziono mały stożkowaty i chropowaty kamień, ale z bardzo gładką podstawą, przebiegającą nieco ukośnie w stosunku do osi stożka (ryc. 13e). Surowcem jest ciemna twarda skała krystaliczna zielonkawoniebieskoszara. Kamień ten przypomina odcięte końcówki poroża jelenia (groby nry VI-7 i VI-13), o których będzie mowa niżej (por. ryc. 16b, d). Z kolei w grobie nr VI-13 odkryto skamieniałą kość lub ząb koloru brązowego; w każdym razie kamień ten kojarzy się z zębem z dwoma korzeniami (ryc. 10 m).

Dość duży czerwony kamień wystąpił w grobie nr VI-7, w którym nie było akurat czerwonej ochry ani ochry innego koloru (ryc. 6; 9), ale trudno wyrokować, czy miał on być jej ekwiwalentem. Duży czerwony kamień znajdował się też na prawym kolanie kobiety z silnie rozłożonymi nogami w grobie nr VI-17, ale miał on zapewne przede wszystkim podkreślać jej specyficzną pozycję w grobie (ryc. 3; 9). Jeszcze inaczej można interpretować czerwony kamień znaleziony w innym grobie bez ochry – nr VI-3. Miał on bowiem sugestywny kształt płasko-wypukłej łyzy lub serca (ryc. 13b) i znajdował się przy pochówku młodej kobiety pod jej głową (ryc. 11c). Położenie to może sugerować, że była to ozdoba, ale byłaby na to chyba zbyt ciężka. Wydaje się więc, że kamień ten symbolizował raczej czysto emocjonalny stosunek do przedwcześnie zmarłej około dwudziestopięcioletniej kobiety.

4.5. KRZESIWA?

Ciekawą grupą znalezisk są niewielkie płytki kamienne o płaszczyznach nie tyle wygładzonych, co raczej wypolerowanych od długotrwałego użytkowania lub noszenia w kieszeni czy sakiewce. Krawędzie tych płytek przy jednym z boków mają wyraźne serie bardzo drobnych obtłużeń, a przy pozostałych bokach są gładkie lub wypolerowane, tak jak powierzchnie płaskie (ryc. 13a, c, d). Jest zatem prawdopodobne, że są to krzesiwa. Wystąpiły one w trzech grobach: nry VI-2, VI-7 i VI-9, przy czym jeden z egzemplarzy z grobu nr VI-2 przypomina też siekiere i będzie jeszcze wymieniony niżej w kategorii pseudosiekier (ryc. 14f). Surowcem wszystkich czterech okazów są ciężkie i twarde skały krystaliczne, oba z grobu nr VI-2 są ciemnozielonoszare, ten z grobu nr VI-7 jest beżowiebieskawy, a z grobu nr VI-9 ciemnoczerwony (ryc. 13a, c, d; 14f). Analogią do tych znalezisk może być krzesiwo pirytowe znalezione wraz z łuszczniakami krzemionymi w grobie dziecka (nr 2) na stanowisku paraneolitycznym Schipluiden w Holandii. Autorzy je opisujący zwracają uwagę, że dotąd krzesiwa zdarzały się tylko w grobach męskich wczesnoneolitycznych kultur północno-zachodniej Europy (E. Smits, L. Louwe Kooijmans 2006, s. 106–107).

4.6. PSEUDOSIEKIERY

Kolejną grupą znalezisk w grobach na cmentarzysku w Dudce są kamienie przypominające kształtem siekiere (ryc. 9a; 14). Zasadniczo nie mają one śladów obróbki ani w postaci obtłupywania, ani gładzenia, nie są więc nawet półwytworami siekier. Jako naturalne kamienie każda z tych pseudosiekier ma inną formę, przez co można by je przypisać do najróżniejszych typów-rodzajów. Zastosowanie

Ryc. 14. Dudka, kamienne pseudosiekierki z grobów

a, e – piaskowiec; b, d – wapień; c, f, g – twarde skały krystaliczne; a – grób nr VI-1; b – grób nr VI-6; c – grób nr VI-12; d – grób nr VI-16; e, f – grób nr VI-2; g – grób nr VI-13.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 14. Dudka, stone quasi-axes from graves

a, e – sandstone; b, d – limestone; c, f, g – hard crystalline rocks; a – grave VI-1; b – grave VI-6; c – grave VI-12; d – grave VI-16; e, f – grave VI-2; g – grave VI-13.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

do nich szczegółowego opisu, analogicznego jak do właściwych siekier, nie jest zatem celowe, a bardziej właściwy wydaje się podział tych znalezisk według rodzaju surowca kamiennego.

Pseudosiekierki wystąpiły w co trzecim grobie na cmentarzysku w Dudce (ryc. 9). Okazy wapienne znaleziono w dwóch grobach, jeden – z grobu nr VI-16, miał szpiczasty obuch oraz trójkątny zarys i przekrój porzeczný (ryc. 14d), a drugi – z grobu

nr VI-6, był trapezowatego kształtu, o prostokątnym przekroju i krawędziowym obuchu (ryc. 14b). Pseudosiekiery z piaskowca żółtoszarego wystąpiły w dwóch sąsiednich grobach (nry VI-1 i VI-2), jedna jest prostokątna, a druga trójkątna (ryc. 14a, e). Z kolei pseudosiekiery z ciężkich i twardych skał krystalicznych, ciemnozielonoszare, znaleziono w trzech grobach: nry VI-2, VI-12 i VI-13 (ryc. 14c, f, g). Jak widać, tylko w grobie nr VI-2 były dwa okazy, ale każdy z nich z zupełnie innego rodzaju skały (ryc. 14e, f).

4.7. WYPOSAŻENIE MINERALNE – PODSUMOWANIE I DYSKUSJA

Wszystkie groby na cmentarzysku głównym w Dudce zawierały minerały, ska mieliny lub kamienie wyróżniające się zdecydowanym kolorem lub charakterystycznym i nietypowym kształtem. W niektórych grobach tego typu znaleziska były stosunkowo liczne, w innych zaledwie pojedyncze i nie miało to związku z liczbą pochowanych osobników. Ewentualna korelacja poszczególnych kategorii tych znalezisk z płcią i wiekiem zmarłych jest sprawą otwartą, gdyż zdecydowana większość grobów na cmentarzysku głównym w Dudce była zbiorowa i zawierała osobniki obydwójga płci i w różnym wieku (tabela 1).

Ochra wystąpiła w większości (78%) grobów, ale jedynie w postaci niewielkich grudek. Czerwona ochra została odkryta w 6–11 grobach w większości zlokalizowanych w południowo-wschodniej części cmentarzyska (ryc. 6). Obecność ochry innych kolorów, które współwystępowały niekiedy z ochrą czerwoną, zdaje się podważać powszechnie i bezrefleksyjnie powtarzany pogląd, że ochra w grobach łowców epoki kamienia miała symbolizować krew, a tym samym życie, i zapewniać zmarłemu „krzepkość”. Istotne jest też, że ochry nie znaleziono w jednym z najbogaciej wyposażonych grobów – nr VI-7, w którym złożono starszego mężczyznę w pozycji kuczno-siedzącej wraz z wtórnym pochówkiem małego dziecka. Z drugiej strony, grudka ochry zdeponowana była w centrum sąsiedniego grobu nr VI-8, w którym znajdował się bogato wyposażony pochówek psa, a grób nr VI-10 zawierał z kolei całą paletę pięciu kolorów ochry. W interpretacji obecności ochry w grobach należy brać pod uwagę, że ochra jest przede wszystkim barwnikiem i służyła w epoce kamienia nie tylko do malowania, ale też zapewne do farbowania odzieży. Co więcej, ochra jest też środkiem balsamicznym, antyseptycznym i chroniącym od insektów, stąd tzw. szkielety barwione ochrą nie tyle miały symbolizować krew, co raczej świadczą o smarowaniu ciała, w tym włosów, albo farbowaniu odzieży lub całunu. Smarowanie ciała lub całunu było istotne zwłaszcza wtedy, kiedy ceremonia pogrzebowa następowała dopiero po upływie jakiegoś czasu od śmierci i ciało zmarłego należało zabezpieczyć przed rozkładem i owadami. Mogło to być szczególnie istotne u ludów łowiecko-zbierackich żyjących razem w niewielkich grupach i w dużym rozproszeniu. Powiadomienie zatem wszystkich członków wspólnoty o miejscu i porze ceremonii pogrzebowej mogło zajmować dużo czasu.

Nietypowe lub „ładne kamienie”, wbrew oczekiwaniom, nie muszą być związane z dziećmi, mającymi inklinacje do zbierania tego typu „skarbów”, bo na przykład szczególnie nadające się do tego belemnity w największej liczbie wystąpiły albo

w grobie niedołęznego jeszcze niemowlęcia (grób nr S-2), albo starszej kobiety (grób nr VI-17). Co więcej, w tym ostatnim grobie były jeszcze inne „ciekawostki” i pod względem ich różnorodności i liczby jest to porównywalny zestaw do sąsiedniego grobu nr VI-16, który był grobem zbiorowym, zawierającym przynajmniej 11 osobników, w tym czworo dzieci (tabela 1). Obfitość tego rodzaju znalezisk nie może być jednak wiązana z liczbą osobników, w tym dzieci, skoro w innym grobie, nr VI-4, z taką samą liczbą zmarłych i trójką dzieci (tabela 1), znalazł się zaledwie jeden przepalony belemnit (ryc. 8c).

Wydaje się zatem, że zasadnicza większość minerałów, skamielin i nietypowych kamieni trafiła do grobów według jakiegoś klucza, w którym kolor i może rodzaj skały odgrywały pierwszorzędną rolę. Symbolikę konkretnej barwy lub surowca mógł dodatkowo podkreślać specyficzny kształt takiego kamienia, manifestujący jego unikatowość, indywidualizm, a więc dokonanie wyboru tego szczególnego kształtu z „mnóstwa” podobnych pod względem surowcowym i kolorystycznym kamieni. Stąd zapewne w grobach dość liczna reprezentacja pseudosiekier, które nie tyle miały imitować lub zastępować prawdziwą kamienną siekiere, co raczej stanowiły tylko „kawał” lub „sztabkę” właściwego surowca, ale który był specjalnie wyszukany, a nie „pierwszy lepszy, jaki się nawinął”.

Z drugiej jednak strony, w niektórych wypadkach kształt kamienia lub skamieliny mógł być przyczyną umieszczenia go w grobie wraz z konkretnym zmarłym, do którego miał on się indywidualnie odnosić. Jednym tego przykładem jest czerwony kamień w kształcie łzy lub serca złożony przy pochówku młodej kobiety (grób nr VI-3). Można się domyślać, że wyrażał on rozpacz po ukochanej zmarłej. Z kolei jedna z dość licznych skamielin w grobie nr VI-17 starszej kobiety(?) to stosunkowo duży walcowaty kamień/skamielina mogący symbolizować fallusa. Dodatkowo intrygujące jest jeszcze to, że kobieta ta złożona była w nietypowej pozycji, leżąc na plecach z nogami silnie podciągniętymi i rozkraczonymi w kolanach, co kojarzy się z pozycją kobiety rodzącej lub podczas aktu seksualnego. Dla podkreślenia tej pozycji miała ona jeszcze dodatkowo kamień położony na prawym kolanie (ryc. 3). Kto wie, może była to kobieta bezpłodna i ta jej pozycja oraz wyposażenie w „fallusa” miały zapewnić jej płodność w tym drugim świecie?

5. WYPOSAŻENIE W SZCZĄTKI ZWIERZĘCE

5.1. DEPOZYTY ŻYWNOŚCI, RESZTKI STYPY CZY WYPOSAŻENIE O CHARAKTERZE SYMBOLICZNYM

Obecność kości zwierzęcych w grobach traktuje się zwykle jako świadectwo zdeponowanego zapasu żywności dla zmarłego albo pozostałości konsumpcyjne po stypie. Opinie te są jednak z reguły dość powierzchowne, ponieważ rzadko kiedy brany jest pod uwagę skład gatunkowy, a zwłaszcza anatomiczny, tych kości, który często wręcz wyklucza ich konsumpcyjny charakter. Niemal wszystkie zidentyfikowane szczątki kostne zwierzęcy kopytnej odkryte w grobach w Dudce pochodzą od

niejadalnych części szkieletu i jednocześnie są bardzo charakterystyczne dla danego gatunku lub rodziny. Można je zatem uważać za depozyty natury symbolicznej.

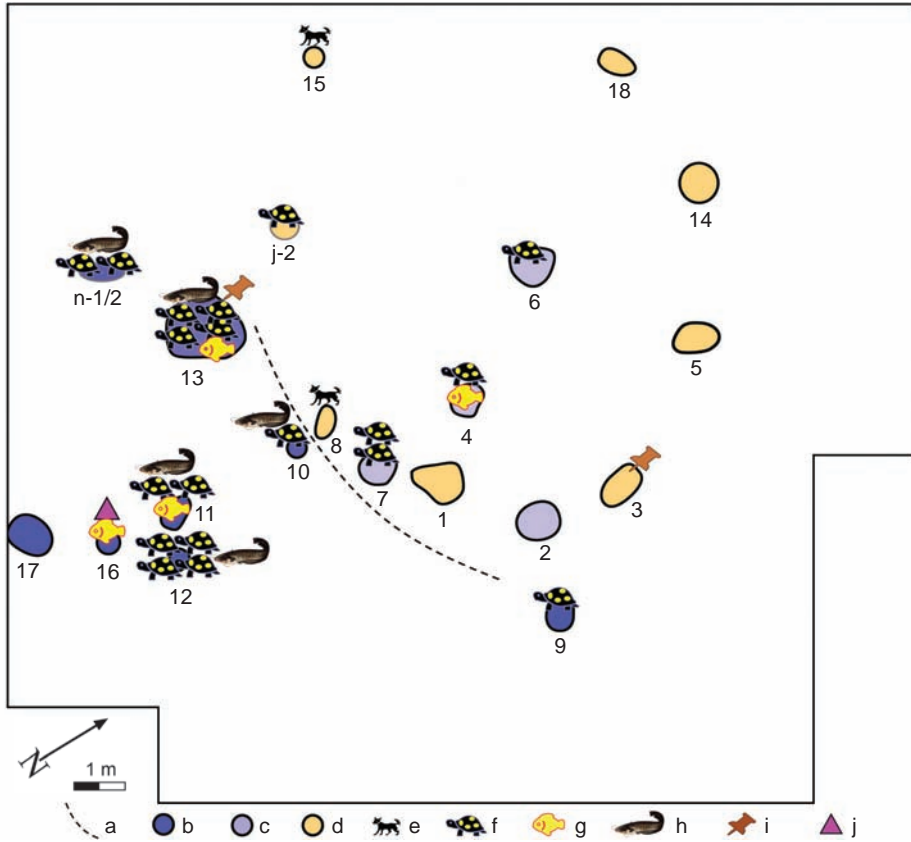
W grobach w Dudce znajdowane były również bardzo małe, nieidentyfikowalne fragmenty kości ssaków, zapewne kopytnych, a znaczna ich część była przepalona (tabela 1). Ich związek z pochówkami jest problematyczny. Można je ewentualnie uważać za resztki stypy, ale równie dobrze mogą one nie mieć z grobami nic wspólnego, zważywszy, że teren cmentarzyska w późnym paraneolicie i neolicie (post-Zedmar i kultura amfor kulistych) był dość intensywnie wykorzystywany osadniczo, a groby były penetrowane przez różne zwierzęta ryjące (W. Gumiński 1999). Tego typu fragmentów nie ma tylko w grobach nry VI-3 i VI-18, oraz w grobach usytuowanych poza głównym cmentarzyskiem (nry IX-1, S-1 i S-2).

Kości ryb wystąpiły w większości grobów w Dudce i Szczepankach i są one też dość częstym znaleziskiem w grobach mezolitycznych na Niżu Europejskim, ale nie powinno się ich traktować jednakowo. Na przykład na obu cmentarzyskach w Skateholm w południowej Szwecji kręgi rybnie znajdowane były głównie w rejonie jamy brzusznej zmarłego. Przypuszcza się więc, że są one śladem ostatniego posiłku, być może o charakterze pożegnalnym. Za właściwy depozyt żywności uznano natomiast szczątki ryb zdeponowane w konkretnym miejscu obok zmarłego, niekiedy w układzie anatomicznym (K. Bugajska, w druku; L. Larsson [2002–2003] 2003; S.V. Oshibkina 2008, s. 58).

5.2. KOŚCI RYB

W Dudce kości ryb wystąpiły w ponad połowie (około 60%) grobów: nry VI-2, VI-4, VI-6, VI-7, VI-9, VI-10, VI-11, VI-12, VI-13, VI-16, VI-17 oraz w grobie nr S-1 półrocznego dziecka ze Szczepanek (W. Gumiński [2003] 2004, s. 58, ryc. 7a). Kości ryb były na ogół rozproszone w obrębie jamy, a w danym grobie występowały szczątki od kilku różnych gatunków (tabela 1). Należy je więc raczej uważać za pozostałości stypy niż celowe depozyty zapasu żywności dla zmarłego. Tylko w jednym przypadku, w grobie nr VI-17, odkryto zwarte skupisko zawierające 111 kości ryb, które pochodziły od minimum pięciu gatunków, a same kości nie tworzyły układów anatomicznych. Skupisko znajdowało się tuż przy czaszce pochowanego tam osobnika, po jej lewej stronie, ale czaszka zwrócona była twarzą w przeciwnym kierunku, tj. w prawo (ryc. 3).

Pod względem liczebności kości ryb, groby można podzielić na dwie grupy. W niektórych grobach (nry VI-2, VI-4, VI-6, VI-7) wystąpiło zaledwie po kilka kości ryb i niewykluczone, że są one tam przypadkowym wtrętem, podczas gdy w pozostałych (nry VI-9, VI-10, VI-11, VI-12, VI-13, VI-16 i VI-17) było ich już co najmniej po kilkadziesiąt (tabela 1). Ciekawe jest, że groby zawierające znaczną ilość kości ryb znajdują się w południowej części cmentarzyska, natomiast groby bez lub z minimalną ich liczbą w części północnej. Co więcej, groby kompletnie pozbawione kości ryb tworzą dość regularny okrąg (ryc. 15). Do powyższego rozkładu doskonale pasują dwa dodatkowe groby, niedawno wyodrębnione na podstawie analiz studyjnych. Jeden z nich (nr VIj-2) został opróżniony z większości kości

Ryc. 15. Dudka, plan cmentarzyska. Występowanie w grobach szczątków ryb i fragmentów pancerzy żółwia błotnego

a – „granica” między strefą obfitującą w szczątki ryb a ubogą lub bezrybią; b – groby z licznymi kośćmi ryb; c – groby z nielicznymi kośćmi ryb; d – groby pozbawione kości ryb; e – pochówki psów; f – fragmenty pancerzy żółwia błotnego; g – karaś (*Carassius carassius*); h – sum (*Silurus glanis*); i – pierwszy promień płetwy piersiowej suma jako szpila; j – ząb rekina.

Rys. W. Gumiński

Fig. 15. Dudka, the main cemetery. Distribution of fish remains and fragments of pond turtle carapaces in the graves

a – the 'border' between zone abundant in fish remains and zone scanty in fish; b – graves with the abundance of fish bones; c – graves with few fish bones; d – graves without fish remains; e – dog burials; f – fragments of pond turtle carapaces; g – crucian carp (*Carassius carassius*); h – wels (catfish, *Silurus glanis*); i – the first pectoral fin ray of wels used as a pin; j – shark tooth.

Drawing W. Gumiński

ludzkich w epoce kamienia, a drugi (nr VIIn-1/2) zawierał ciałopalny pochówek cząstkowy. W jamie nr VIJ-2, leżącej na okręgu „bezrybia”, nie było ani jednej kości rybiej, natomiast w jamie nr VIIn-1/2, znajdującej się w strefie obfitującej w ryby, znaleziono 34 kości rybie.

W grobach skład gatunkowy kości ryb i proporcje między gatunkami są bardzo zbliżone do relacji dla całego stanowiska Dudka. W grobach i na osadzie przeważa

szczupak (*Esox lucius*; odpowiednio 34% i 36,7%), drugi jest okoń (*Perca fluviatilis*; 18,2% i 19%), a z oznaczonych ryb karpiowatych lin (*Tinca tinca*; 2,1% i 1,7%) jest przed płocią (*Rutilus rutilus*; 1,6% i 1,4%) i leszczem (*Abramis brama*; 0,3% i 0,2%).

Wyraźna różnica dotyczy jednak sumy (*Silurus glanis*), który w grobach jest prawie trzykrotnie słabiej reprezentowany niż na osadzie – 3,7% do 10,2%. Uwagę zwraca też to, że kości sumy wystąpiły w sąsiadujących z sobą grobach w południowej części cmentarzyska, obfitujących w szczątki ryb – nry VI-12, VI-11, VI-10, VI-13 i VI-1/2 (ryc. 15). Biorąc pod uwagę, że sum odławiany był głównie w czasie tarła (jak większość ryb w Dudce) i odbywa je na przełomie wiosny i lata, to jego mniejszy udział w grobach może odzwierciedlać sezonowość odbywania ceremonii pogrzebowych – częściej na początku i w środku wiosny, kiedy tarło ma większość z wyżej wymienionych ryb (W. Gumiński 1995, s. 21–24, tabela 8; tenże 1999, s. 60, tabela 3). Przypuszczenie to osłabia jednak zbliżony udział lina w grobach i na osadzie, który tarło rozpoczyna też pod koniec wiosny i przeciąga je nawet do środka lata. Sezonowa interpretacja mniejszego udziału sumy w grobach wydaje się uzasadniona, gdyż u progu lata ogólna kondycja populacji łowiecko-zbierackiej była niewątpliwie lepsza (mniejsza śmiertelność) niż przed początkiem okresu wegetacyjnego. Uwzględniając jednak, że zdecydowana większość grobów jest zbiorowa i zawiera pochówki wtórne, można przypuszczać, że ceremonie pogrzebowe, polegające na przenoszeniu kości do właściwych grobów na głównym cmentarzysku, nie były związane z faktycznym okresem śmierci danego osobnika. Ceremonie takie mogły się więc odbywać w określonej porze roku, a początek lub środek wiosny jest do tego jak najbardziej odpowiedni. Dzień staje się wtedy dłuższy od nocy i cała przyroda budzi się do nowego życia („zmartwychwstaje”).

Drugim gatunkiem ryby, której udział nie zgadza się z sytuacją na osadzie, jest karaś (*Carassius carassius*). Jest on notowany aż sześćdziesięciopięciokrotnie częściej w grobach niż na osadzie (1,3% do 0,02%). Karaś został stwierdzony w czterech grobach, w trzech w południowej części cmentarzyska (groby nry VI-16, VI-11, VI-13) i jednym (nr VI-4) w północnej części, gdzie kości ryb były bardzo rzadkie (ryc. 15). Karaś należy do rodziny ryb karpiowatych (*Cyprinidae*) i uchodzi za smaczną rybę, choć ustępuje niewątpliwie linowi, najwyżej cenionemu z karpiowatych. Karaś wyróżnia się jednak trzema cechami spośród wszystkich ryb. Po pierwsze, jest błyszcząco srebrzysty, a bywa nawet złotawy, i to do niego odnoszą się opowieści o „złotej rybce” i jej nadprzyrodzonych właściwościach. Znamienna jest też wyjątkowa żywotność tej ryby, mogącej przetrzymać zarówno kompletną przyduchę, jak i całkowite zamarznięcie zbiornika wodnego do samego dna. Trzecią szczególną cechą karasia jest zdolność do zaskakującego pojawiania się w bardzo małych i zupełnie odciętych od wszelkich dopływów zbiornikach² astatycznych lub wręcz w dużych kałużach, gdzie może on występować na stałe jako jedyny gatunek ryby (M. Brylińska 2000, s. 200–207; R. Gerstmeier, T. Romig 2002, s. 283–285). Możliwe więc, że odławianie i spożywanie karasia praktycznie tylko podczas ceremonii pogrzebowych brało

² Mechanizm naturalnego zarybiania takich odciętych zbiorników wodnych polega na bezwiednym przenoszeniu lepkiej ikry przez ptaki wodne.

się z tych jego wyjątkowych cech. Jedynie karaś potrafi „cudownie” pojawić się w zbiornikach oddzielonych barierami nie do pokonania i może żyć w ekstremalnie złych warunkach, dla innych ryb niemożliwych do przeżycia.

W dwóch grobach, nry VI-3 i VI-13, znaleziono pierwszy promień płetwy piersiowej sumy (*I pina pectoralis*, *Silurus glanis*), który wygląda jak naturalna szpila kościana (ryc. 15). Jej główką jest obłe zgrubienie w kształcie niepełnej misy lub wygiętego wachlarza o zgrubiałych brzegach, a stopniowo zwężający się trzpień schodzi się do ostrego wierzchołka (ryc. 5a). Wykorzystywanie tej kości jako szpili potwierdza fakt znalezienia jej w grobie nr VI-3 tuż przy lewym obojczyku młodej kobiety (ryc. 11e). Pomijając najbardziej prawdopodobną funkcję spinania odzieży i bycia jednocześnie ozdobą, kość ta mogła też pełnić rolę identyfikatora, wskazującego na związek zmarłego z klanem lub rodem, którego totemem był sum. Pierwszy promień płetwy piersiowej jest bowiem bardzo charakterystyczną kością tylko dla sumy i pochodzi jednocześnie z niejadalnej części ryby. Po drugie, sum jest największą rybą słodkowodną w Europie, o bardzo charakterystycznym wyglądzie, niemożliwym do pomylenia z jakąkolwiek inną rybą, a do tego jest jeszcze drapieżnikiem, pełniącym rolę „króla jezior i rzek”. Sum może się też wiązać z symboliką grobową przez to, że prowadzi nocny tryb życia i ma czarną skórę.

W grobie nr VI-16 wystąpił ząb rekina, bliżej niezidentyfikowany gatunkowo (ryc. 10l; 15). Niestety nie wiadomo, czy jest to skamieniałość i mogła być znaleziona w najbliższej okolicy, czy może jednak daleki import. W Dudce natrafiono jeszcze na kilka zębów rekina, ale one również nie zostały dokładniej zidentyfikowane. W grobie nr VI-16 wystąpiło sporo różnych skamielin (ryc. 9; tabela 1), można więc przyjąć, że ząb rekina był kolejną. Możliwe jednak, że mezolityczni łowcy z Dudki wiedzieli, że pochodzi on z bardzo odległych stron i czasów, więc mógł symbolizować jakiś nieznaną, daleki i zamierzchny świat.

5.3. KOŚCI ZWIERZYNY KOPYTNEJ

5.3.1. Jeleniowate

Jeleń (*Cervus elaphus*), łoś (*Alces alces*) i sarna (*Capreolus capreolus*), należące do rodziny jeleniowatych (*Cervidae*), stanowiły wraz z dzikiem podstawę wyżywienia łowców w Dudce i sąsiednich Szczepankach (W. Gumiński 1995; 2003b; [2011] 2012). U jeleniowatych najbardziej charakterystyczne jest oczywiście poroże. W dwóch grobach, nry VI-7 i VI-13, znaleziono same końce poroża jelenia odcięte lub odłamane z korony lub bocznej odnogi (ryc. 16b, d). W tym drugim grobie (nr VI-13) wystąpiła jeszcze cała siekiera z poroża jelenia (ryc. 4j) i może być ona traktowana jako „zwykły” wytwór, niemający nic wspólnego z symboliką. Z drugiej strony, tego typu siekiery z poroża jelenia były z reguły dość starannie wygładzone, natomiast egzemplarz z grobu nr VI-13 ma charakterystyczne uperlenie pozostawione na całej powierzchni. Być może siekiere należy więc traktować jako ekwiwalent całego poroża jelenia?

Ryc. 16. Dudka, kości zwierząt kopytnych z grobów

a – rozczepione metapodium tura; b, d – odcięte końcówki parostków poroża jelenia; c – fragment wytworu? z poroża lub kości; e – paliczek sarny?; f – fragment paliczka sarny; g – paliczek dzika z wybitym otworem; h – kopyto konia; a – grób nr VI-5; b, c, f-h – grób nr VI-13; d, e – grób nr VI-7.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

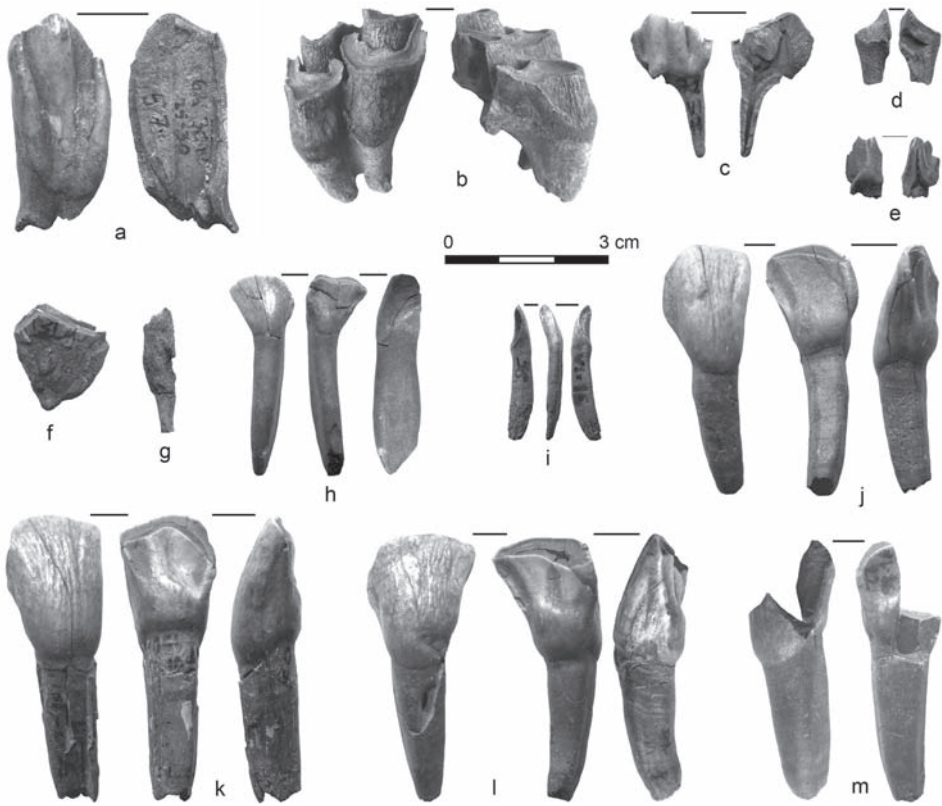
Fig. 16. Dudka, bones of ungulates from the graves

a – splintered metapodium of aurochs; b, d – cut off tips of red deer antler tines; c – fragment of antler or bone artifact?; e – roe deer(?) phalanx; f – fragment of roe deer phalanx; g – wild boar phalanx with break hole; h – horse hoof; a – grave VI-5; b, c, f-h – grave VI-13; d, e – grave VI-7.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

W grobie nr VIIn-1/2 wystąpiło z kolei prawdopodobnie całe poroże sarny, ale było ono silnie przepalone i rozkawałkowane. Z kolei w grobie nr VI-3 znaleziony został paciorek z poroża sarny (ryc. 5b; 11f). Przedmiot ten można by również traktować jako „zwykłą” ozdobę, ale zwraca uwagę jego duża wielkość oraz pozostawienie niewyzlifowanej powierzchni z uperleniem, dzięki czemu można go jednoznacznie przypisać do sarny. Tego typu przedmiot mógł zatem pełnić podwójną rolę – ozdoby i totemu, a więc elementu identyfikującego danego osobnika z jego rodem lub klanem. Całe poroże sarny znane jest jeszcze tylko z bogato wyposażonego grobu mezo-litycznego w Bad-Dürrenberg w Saksonii (K. Bugajska, w druku; J. Grünberg 2004).

Drugim bardzo charakterystycznym elementem dla jeleniowatych są zęby (ryc. 17). Siekacze mają kształt łopatkowaty, a dolne kły są bardzo do nich podobne, tylko węższe (u jeleniowatych brak jest siekaczy górnej szczęki). Natomiast wszystkie zęby policzkowe, tj. górne i dolne przedtrzonowce i trzonowce, mają formę

Ryc. 17. Dudka, zęby przeżuwaczy z grobów

a-g – przedtrzonowce i trzonowce; h-m – siekacze i kły; a – tur; b-d, f-h – jeleni; e, i – sarna; j-m – łoś; a – grób nr VI-5; b – grób nr VI-14; c, d – grób nr VI-11; e – grób nr VI-10; f, g – grób nr VI-13; h – grób nr VI-12; i-m – grób nr VI-16.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 17. Dudka, teeth of ruminants from the graves

a-g – premolars and molars; h-m – incisors and canines; a – aurochs; b-d, f-h – red deer; e, i – roe deer; j-m – elk; a – grave VI-5; b – grave VI-14; c, d – grave VI-11; e – grave VI-10; f, g – grave VI-13; h – grave VI-12; i-m – grave VI-16.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

ostro zakończonych łukowatych harmonijek. U jeleni trafiają się jeszcze bardzo rzadko zanikowe górne kły, tzw. grandle, przypominające niesymetryczną kroplę, ale w Dudce i w Szczepankach ich nie znaleziono.

Największa kolekcja zębów jeleniowatych wystąpiła w grobie nr VI-16, na co składały się kolejne trzy lewe siekacze i lewy kieł łośa ($I_{1-3L} + C_L$) pochodzące od tego samego osobnika³ oraz prawy kieł sarny (C_R ; ryc. 17i-m; tabela 1). W sąsiednim grobie nr VI-12 znalazł się natomiast drugi prawy siekacz jelenia (I_{2R} ; ryc. 17h).

³ Analizy zębów i kości zwierzyny kopytnej z grobów Dudki wykonał dr Krzysztof Stefaniak z Zakładu Paleozoologii Katedry Biologii Ewolucyjnej i Ekologii Wydziału Nauk Biologicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, za co składam w tym miejscu serdeczne podziękowania.

Ryc. 18. Dudka, grób nr VI-2

a – dziecko (osobnik B) z kością promieniową konia ułożoną na klatce piersowej jak „buława”; b – kość promieniowa konia, „buława”.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 18. Dudka, grave VI-2

a – child (individual B) with horse bone (radius) arranged on the chest as a “baton”; b – the horse radius, “baton”.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

Siekacze przeżuwaczy (jeleniowatych i tura) były bardzo często wykorzystywane w mezolicie do wyrobu ozdób-zawieszek. Na cmentarzysku głównym w Dudce (wykop VI) nie znaleziono jednak nawet fragmentu tego rodzaju przedmiotów. Jest to tym bardziej dziwne, gdyż 10 takich zawieszek odkryto w wykopie III, a jedną w wykopie I w Dudce (ryc. 1). Fragment zawieszki z zęba przeżuwacza znaleziono też w sąsiednich Szczepankach (W. Gumiński [2003] 2004, s. 75, ryc. 18g; 19b). Zawieszki te miały uszkodzony otwór do zawieszania, były to więc zapewne zguby. Z drugiej jednak strony, w wykopie III szczególnie licznie występowały luźne kości ludzkie, będące prawdopodobnie pozostałością pochówków tymczasowych,

i zawieszki były niewątpliwie z nimi związane (W. Gumiński 2003a, ryc. 2–4; 6). Wynika stąd, że z jakiegoś powodu na głównym cmentarzysku w Dudce nie składano pochówków z tego typu ozdobami, a dawano jedynie nieobrobione siekacze.

Zęby policzkowe jeleniowatych znaleziono jeszcze w czterech grobach i w każdym były to inne zęby i w innym stanie zachowania. W grobie nr VI-14 był to prawie cały trzeci prawy górny trzonowiec (M^{3R}) jelenia, w grobie nr VI-13 dwa fragmenty dolnego trzonowca jelenia (M_d), w grobie nr VI-11 połówka rozszczepionego wzdłuż trzeciego prawego dolnego przedtrzonowca (P_{3R}) jelenia i przepalony fragment trzonowca (M) jelenia(?), a w grobie nr VI-10 ćwiartka górnego trzonowca (M^g) sarny (ryc. 17b-g).

W kilku grobach znaleziono jeszcze kości jelenia lub sarny (tabela 1). Najwięcej było ich w grobie nr VI-13, gdzie do jelenia należały: fragment kości promieniowej, nasada dalsza pierwszego paliczka i trzeszczka, a do sarny: trzy fragmenty metapodium, kość nadgarstka i nasada dalsza pierwszego paliczka (ryc. 16f). Kości sarny wystąpiły też w trzech innych grobach – w grobie nr VI-11 był to fragment kości piętowej, w grobie nr VI-7 drugi paliczek (ryc. 16e), a w grobie nr VI-16 fragmenty dwóch metapodiów. W grobie nr VI-17 znaleziono z kolei fragment kręgu jelenia. Z tych 13 kości właściwie tylko dwie, promieniowa i kręgi jelenia, pochodziły od mięsnych części szkieletu, bo pozostałe to kości samych końców nóg.

5.3.2. Tur

Tur (*Bos primigenius*) jest przedstawicielem rodziny pustoroźców (*Bovidae*) i należy do nadrodziny przeżuwaczy, tak jak jeleniowate (*Cervidae*). Tur ma podobne do nich zęby, wielkością zbliżone do zębów łosia. W odróżnieniu od jeleniowatych i ich kostnego poroża, tur ma rogi będące wytworem naskórka. Rogi są puste w środku, nie mają odnóg i występują na stałe również u krów. W Dudce i w Szczepankach tur był rzadko odławiany, jego kości stanowiły zaledwie 1–2% wśród kopytnych (W. Gumiński 2003b; [2011] 2012, tabela 8).

Szczątki tura wystąpiły w dwóch grobach (tabela 1). W grobie nr VI-5 była to połówka rozszczepionego górnego lewego czwartego zęba przedtrzonowego (P^{4L}) oraz znaczna część (przy nasadzie bliższej) rozszczepionego wzdłuż lewego metapodium (śródstopia) (ryc. 16a; 17a). Na kości tej widnieją ślady podłużnego żłobkowania, które powszechnie stosowano w celu równego rozpołowienia takich kości przeznaczonych do dalszej obróbki na narzędzia. W grobie nr VI-9 znaleziono dwie kości tura: fragment nasady bliższej lewej kości promieniowej oraz fragment trzonu metapodium (śródręcza).

5.3.3. Koń

W Dudce i Szczepankach, tak jak i na innych stanowiskach mezolitycznych na Niżu, szczątki konia (*Equus*) występowały wyjątkowo rzadko. Najbardziej charakterystyczną i symboliczną częścią anatomiczną konia jest jego kopyto. Kopyto końskie wygląda zupełnie inaczej niż u pozostałych zwierząt kopytnych, gdyż parzystoko-

pytne (przeżuwacze i dzik) mają po dwie wydłużone, ostrołukowe i przystające do siebie racice, podczas gdy kopyto konia jest pojedyncze i wachlarzowate.

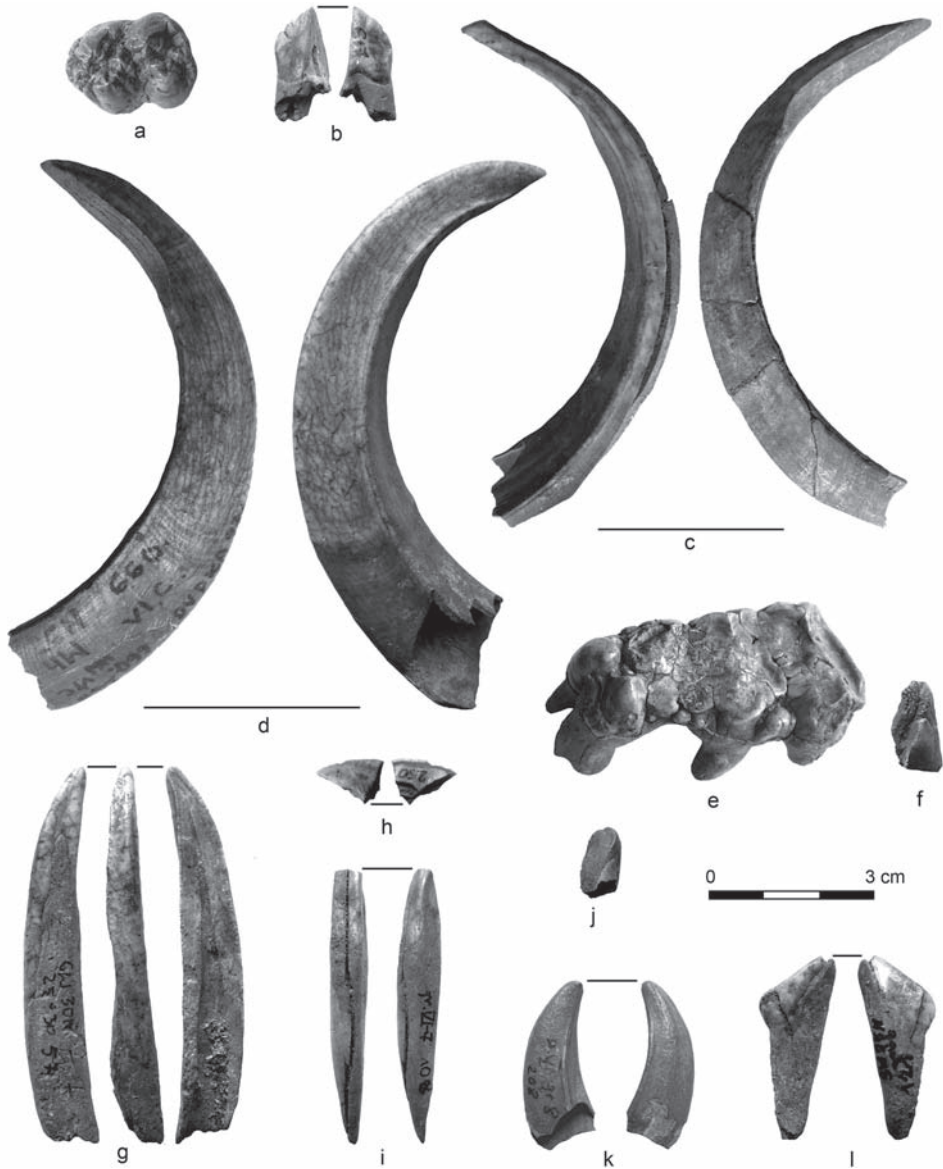
Całe końskie kopyto (trzeci paliczek) zostało znalezione w grobie nr VI-13 (ryc. 16h; tabela 1). Kość konia pochodzi jeszcze z grobu nr VI-2 (ryc. 18). Była to kość promieniowa, która dla konia jest bardzo charakterystyczna, gdyż jest naturalnie zrosnięta z kością łokciową (ryc. 18b). Kość ta spoczywała na klatce piersiowej pochowanego w pozycji półsiedzącej dziecka. Leżała ona ukośnie między lewym barkiem a prawym biodrem i była od dołu podtrzymywana prawą ręką dziecka, wyglądała więc jak paradna buława (ryc. 18a). O specjalnym charakterze tej kości świadczy jeszcze okoliczność, że była ona wyswiecona od długiego użytkowania-noszenia, ale nie miała żadnych śladów obróbki lub gładzenia.

5.3.4. Dzik

Dzik (*Sus scrofa*), obok jeleniowatych, należał do głównej fauny łownej w Dudce i Szczepankach (W. Gumiński 1995; 2003b; 2005b; [2011] 2012). Choć formalnie dzik należy do rzędu parzystokopytnych, tak jak przeżuwacze, to jest on jednak bardzo specyficznym zwierzęciem, pod względem wyglądu, zachowania, biologii, jak i statusu ekologicznego. Dzik ma pod wieloma względami pośredni charakter między roślinożernymi kopytnymi a drapieżnikami, gdyż żywi się również pokarmem mięsnym (drobnymi zwierzętami i padliną). Dzik nie ma poroża ani rogów, ale za to „bardzo groźne kły”, którymi czynnie atakuje w razie zagrożenia. Wygięte i sterczące do góry kły, zwane szablami, wystają zwierzęciu nawet przy zamkniętym pysku, i są nieodłącznym symbolem dzika.

W epoce kamienia z szabli dzika (dolnych kłów) robiono zawieszki, tarczki oraz narzędzia. Na zawieszki wykorzystywane były też przednie siekacze zuchwowe, po dwa pierwsze (I_{1-2}), które są wyjątkowo długie, wąskie i niemal proste (ryc. 19g, i; 20b). Zupełnym wyjątkiem bez analogii jest zawieszka wykonana z drugiego górnego siekacza dzika (I^2), znaleziona poza kontekstem grobowym w Szczepankach (W. Gumiński [2003] 2004, s. 75, ryc. 18h). Górne siekacze dzika (I^{1-2}) są dużo krótsze, zbliżone wielkościami do siekaczy jelenia lub łosia, ale mają koronę w formie skośnego trójkąta (ryc. 19l). Specyficzne są również zęby policzkowe dzika. Trzonowce są masywne, szerokie, a trzeci trzonowiec (M3) jest jeszcze wyjątkowo długi. Mają one bardzo urozmaiconą powierzchnię górną z wieloma guzkami i całą pokrytą szklivem (ryc. 19a, e, f). Jeszcze inne są przedtrzonowce (P), których korony tworzą grań, podobnie jak u drapieżników (ryc. 19b, h).

Dwie okazałe szable dzika, prawdopodobnie od tego samego osobnika, zostały znalezione w ciałopalnym grobie nr VI-4 – jedna z nich była cała (C_R), a druga przepołowiona wzdłuż ($C_L^{1/2}$) (ryc. 19c, d). Co istotne, szable nie są przepalone, tak jak wspomniany belemnin z tego grobu. Szabla dzika wystąpiła jeszcze w grobie psa nr VI-8, ale jest to zawiązek kła od osobnika młodocianego, poniżej 8 miesięcy (ryc. 19k). W grobie tym znajdował się jeszcze zawiązek dolnego trzeciego lewego siekacza (I_{3L}) oraz zuchwa dzika, ale prawdopodobnie od innego, nieco starszego osobnika, w wieku 8–12 miesięcy (ryc. 19j; 20b). Co ciekawe, jest to tylko przednia

Ryc. 19. Dudka, zęby dzika z grobów

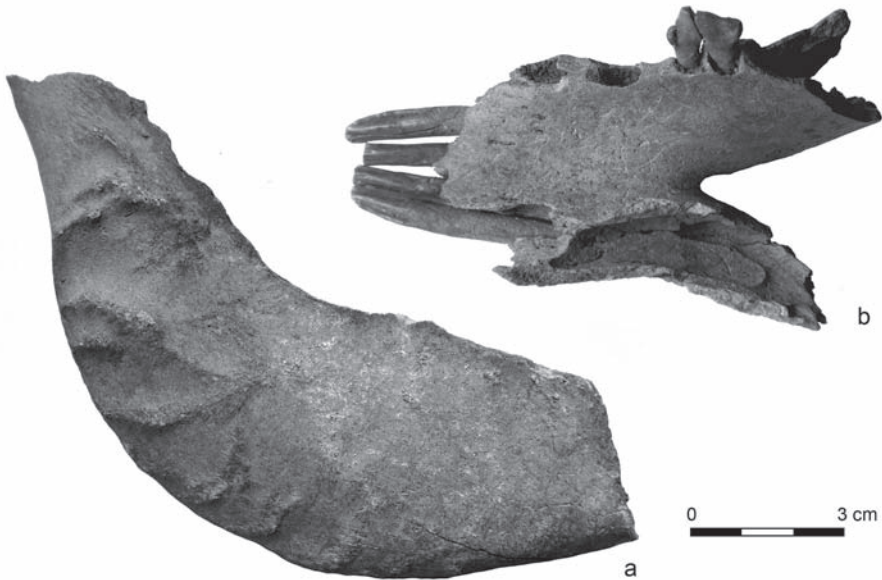
a – zawiązek trzonowca; b, h – przedtrzonowce; c, d – szable (dolne kły); e, f – trzonowce; g, i – przednie dolne siekacze; j – zawiązek dolnego bocznego siekacza; k – zawiązek kła; l – górny siekacz; a – grób nr VI-2; b – grób nr VI-14; c, d – grób nr VI-4; e-g – grób nr VI-5; h, i – grób nr VI-7; j, k – grób nr VI-8; l – grób VI-1.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 19. Dudka, wild boar teeth from the graves

a – germ of molar; b, h – premolars; c, d – lower tusks; e, f – molars; g, i – front lower incisors; j – germ of lower lateral incisor; k – germ of tusk; l – upper incisor; a – grave VI-2; b – grave VI-14; c, d – grave VI-4; e-g – grave VI-5; h, i – grave VI-7; j, k – grave VI-8; l – grave VI-1.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

Ryc. 20. Dudka, żuchwy dzika z grobów

a – tylna część gałęzi żuchwy; b – przednia część żuchwy z siekaczami i przedtrzonowcem; a – grób nr VI-6;
b – grób nr VI-8.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 20. Dudka, wild boar jaws from the graves

a – posterior part of mandible; b – anterior part of mandible with incisors and premolar; a – grave VI-6;
b – grave VI-8.

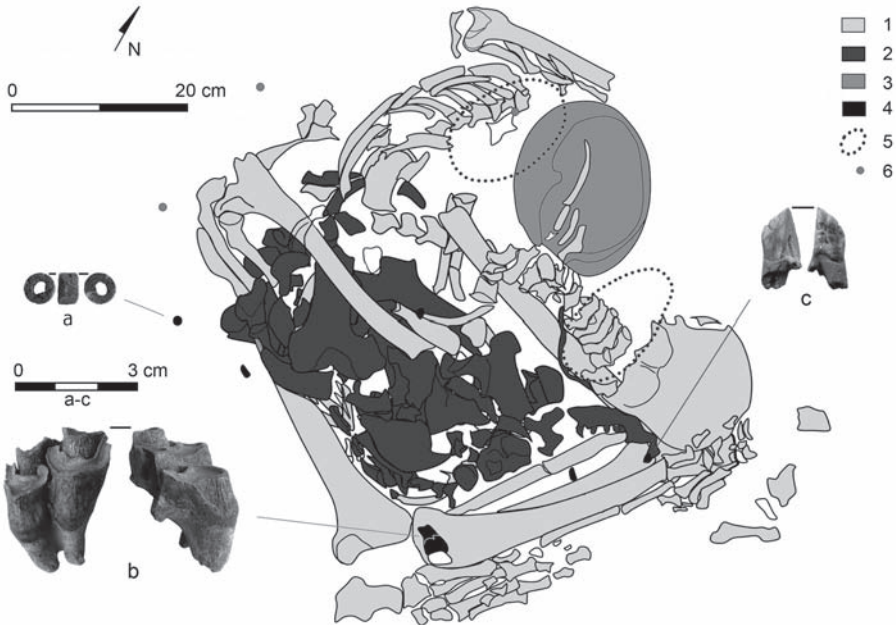
Photo W. Gumiński, K. Bugajska

część żuchwy przełamana w pół na wysokości kłów. Po kłach widnieją tylko zębodoły, ale obecne są inne zęby mleczne: 5 przednich siekaczy ($DI_{1-2L+1-3R}$) oraz prawy przedtrzonowiec (DP_{2R} ; ryc. 20b).

Dolne przednie siekacze żuchwowe (I_{2L}, I_{1R}) zostały znalezione w dwóch grobach, nry VI-5 i VI-7 (ryc. 19g, i). Szczególnie okazały jest ten z grobu nr VI-5, ale jest to znów tylko rozszczepiona wzdłuż połowa zęba (I_{2L}). Cały górny siekacz dzika (pierwszy prawy I^{R}) wystąpił natomiast w grobie nr VI-1 (ryc. 19l).

Cały, okazały trzeci dolny lewy trzonowiec (M_{3L}) starego dzika został znaleziony w grobie nr VI-5, a oprócz niego i wyżej wymienionego siekacza żuchwy, był tam jeszcze fragment innego trzonowca (M) od młodszego osobnika oraz fragmenty szczęki dzika (ryc. 19e, f). Cały pierwszy górny lewy trzonowiec (M^{L}), zawiązek zęba warchlaka poniżej 4–6 miesięcy, odkryto z kolei w grobie nr VI-2 (ryc. 19a).

Jedyny przedtrzonowiec dzika, prawy dolny drugi lub trzeci ($P_{2/3R}$), wystąpił w grobie nr VI-14. Była to znów tylko połówka zęba, ale tym razem przedzielona poprzecznie (ryc. 19b; 21c). Szczególnie interesujący jest kontekst znalezienia tego zęba. Otóż leżał on na lewym kolanie dorosłego mężczyzny pochowanego w pozycji siedzącej „po turecku”, podczas gdy na jego prawym kolanie znajdował się prawy górny trzonowiec (M^{3R}) jelenia (ryc. 21b, c). Sytuacja ta jasno wskazuje, że zęby

Ryc. 21. Dudka, grób nr VI-14

1 – osobnik A, siedzący po turecku (mężczyzna, *maturus*); 2 – osobnik B (mężczyzna, *adultus*); 3 – osobnik C, czaszka (mężczyzna, *maturus*); 4 – wyposażenie; 5 – skupiska przepalonych kości ludzkich; 6 – grudki ochry; a – paciorek z liliowca; b – trzonowiec jelenia na prawym kolanie; c – przedtrzonowiec dzika na lewym kolanie.

Fot. i rys. K. Bugajska, W. Gumiński

Fig. 21. Dudka, grave VI-14

1 – individual A, sitting cross-legged (male, *maturus*); 2 – individual B (male, *adultus*); 3 – individual C, skull (male, *maturus*); 4 – grave goods; 5 – concentration of burned human bones; 6 – lumps of ochre; a – crinoid bead; b – red deer molar on the right knee; c – wild boar premolar on the left knee.

Photo, drawing K. Bugajska, W. Gumiński

przedtrzonowe i trzonowe były w Dudce traktowane analogicznie jak siekacze oraz kły i miały niewątpliwie znaczenie symboliczne.

Żuchwa dzika, poza tą z grobu nr VI-8, wystąpiła jeszcze w naruszonym grobie nr VI-6, gdzie pochowana była młoda kobieta, ułożona pierwotnie w pozycji kuczno-siedzącej. W grobie tym odkryto tylko bezzębną, tylną część prawej gałęzi żuchwy (ryc. 20a). Prócz tego znajdował się tam też duży fragment łopatki dzika. Ciekawy jest kontekst znalezienia obydwu kości. Żuchwa leżała bezpośrednio przy czaszce kobiety, po jej lewej stronie, natomiast łopatka na kilku kościach długich, tuż przed czaszką. Kości dzika mogły być złożone od razu razem z kobietą (w większych fragmentach?) lub zostały dołożone do grobu dopiero podczas jego naruszenia i przekładania kości ludzkich. Wyeksponowanie kości dzika i ułożenie ich bezpośrednio przy czaszce kobiety było niewątpliwie celowe. Tym bardziej, że tył żuchwy dzika wyróżnia się specyficzną, falisto-karbowaną powierzchnią (ryc. 20a), a okaz z grobu nr VI-6 został zdeponowany akurat tą powierzchnią do góry, jakby dla wskazania, że chodzi właśnie o dzika.

W dwóch grobach, nr VI-2 i VI-13, wystąpiły jeszcze niewielkie przedmioty zrobione z szabli dzika. W obu przypadkach są to ostrołukowe nacinaki wykonane z rozszczepionego wzdłuż kła (ryc. 4e, f). Narzędzia te można podobnie interpretować jak wyżej opisane wyroby z poroża jelenia i sarny. Z jednej strony, można uważać je za „zwykłe” wyposażenie, niewykluczone jednak, że chodziło o depozyt przedmiotów zrobionych ze specyficznego i bardzo charakterystycznego surowca. Za tą drugą interpretacją może przemawiać fakt, że nie są to całe nacinaki, lecz fragmenty, ale szkliwo na nich nie pozostawia wątpliwości, że są to fragmenty szabli dzika.

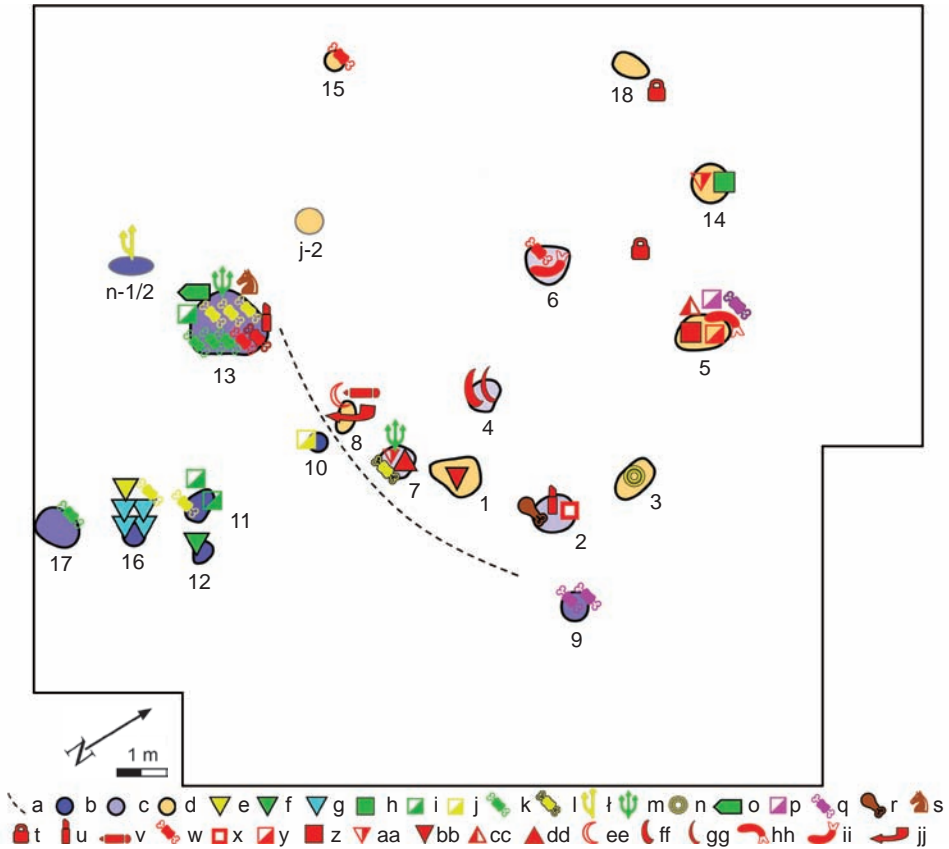
5.3.5. Szczątki kopytnych – podsumowanie i dyskusja

Niemal wszystkie szczątki zwierzyny kopytnej znalezione w grobach pochodzą od niejadalnych części szkieletu i jednocześnie bardzo charakterystycznych dla danego gatunku lub rodziny. Są to wręcz ich symboliczne atrybuty, jak na przykład poroże dla jeleniowatych, kopyto dla konia, czy szable dla dzika.

Szczególnie intrygujące jest, że groby zawierające szczątki danego gatunku lub rodziny grupują się blisko siebie, natomiast wzajemnie wykluczają się te ze szczątkami jeleniowatych i dzika. Zęby lub poroża jeleniowatych wystąpiły bowiem w grobach południowej części cmentarzyska, natomiast groby z zębami lub żuchwami dzika w części północnej. Co więcej, strefa grobów z jeleniowatymi pokrywa się ze strefą obfitującą w szczątki ryb, natomiast groby ze szczątkami dzika praktycznie ryb nie zawierały (ryc. 22). Granica między tymi dwiema strefami przechodzi przez środek cmentarzyska i rozdziela nawet groby leżące blisko siebie. Ponadto, dwie tarczki-zawieszki wykonane z zębów dzika, z szabli i z górnego siekacza, pochodzące z cmentarzyska, ale znalezione poza kontekstem grobowym, znajdowały się ewidentnie w „strefie dzika” (ryc. 5f, g; 22).

Tylko trzy groby zawierały zarówno szczątki jeleniowatych, jak i dzika. Dwa z nich leżały przy samej granicy tych dwóch wydzielających się stref – grób nr VI-7 leżał w „strefie bezrybiej i dzika”, podczas gdy grób nr VI-13 w „strefie ryb i jeleniowatych”. Trzeci grób, nr VI-14, znajdował się na północnym krańcu cmentarzyska, daleko od granicy stref, i zawierał po jednym zębie dzika i jelenia, z których każdy położony był na innym kolanie siedzącego mężczyzny (ryc. 21). Ten sugestywny depozyt wskazuje, że niektóre groby i pochowani w nich osobnicy mogli należeć po części do obu rozdzielających się stref. Wydaje się realne, że podziały te odpowiadały totemom, a więc osobnicy wyposażeni w szczątki danego gatunku należeli do odpowiedniego klanu lub rodu, którego członkowie byli z sobą choćby mistycznie spokrewnieni, a ich „patronem” czy identyfikatorem był określony gatunek zwierzęcia. Jeśli tak, to w niektórych grobach mogli być pochowani osobnicy należący do obu klanów (totemów), co mogło wynikać z mieszanych relacji rodzinnych (dzie-dzicznych lub małżeńskich).

Interesujące jest też, że w każdym grobie z grupy „jeleniowatych” i „dzika” znajdował się inny element anatomiczny danego gatunku lub inna ich kombinacja. Mogła to być choćby inna część, połówka lub ćwiartka, zęba lub żuchwy, które w większości przypadków były przedzielone niewątpliwie intencjonalnie i z dużą starannością,

Ryc. 22. Dudka, plan cmentarzyska. Występowanie w grobach szczątków zwierząt kopytnych
 a – granica stref dzika i jeleniowatych; b – groby z licznymi kośćmi ryb; c – groby z nielicznymi kośćmi ryb;
 d – groby pozbawione kości ryb; e – kiel sarny; f – siekacz jelenia; g – siekacz/kiel łosia; h – trzonowiec/przedtrzonowiec jelenia; i – fragment trzonowca/przedtrzonowca jelenia; j – fragment trzonowca/przedtrzonowca sarny;
 k – kość jelenia; l – kość sarny; ł – poroże przepalone sarny; m – końcówka parostka poroża jelenia; n – paciorek z poroża sarny; o – siekiera z poroża jelenia; p – tur, fragment przedtrzonowca; q – kość tura; r – „buława” z kości promieniowej konia; s – kopyto konia; t – tarczka/zawieszka z zęba dzika; u – nacinak z szabli dzika; v – szydło/szpila z kości strzałkowej dzika; w – kość dzika; x – zawiązek trzonowca dzika; y – fragment trzonowca dzika; z – trzonowiec dzika; aa – fragment przedtrzonowca dzika; bb – górny siekacz dzika; cc – połowa dolnego siekacza dzika; dd – dolny siekacz dzika; ee – zawiązek kła dzika; ff – szabla dzika; gg – połowa szabli dzika; hh – szczęką dzika bez zębów; ii – fragment żuchwy dzika bez zębów; jj – fragment żuchwy dzika z zębami.

Rys. W. Gumiński

Fig. 22. Dudka, the main cemetery. Distribution of ungulate remains

a – the border between the wild boar and the cervid 'units'; b – graves abundant in fish bones; c – graves with few fish bones; d – graves without fish remains; e – roe deer canine; f – red deer incisor; g – elk incisor/canine; h – red deer molar/premolar; i – fragment of red deer molar/premolar; j – fragment of roe deer molar/premolar; k – red deer bone; l – roe deer bone; ł – burned roe deer antler; m – tip of red deer antler tine; n – bead of roe deer antler; o – red deer antler axe; p – fragment of aurochs premolar; q – aurochs bone; r – 'baton' of horse radius; s – horse hoof; t – plaque/pendant of a wild boar tooth; u – cutter of wild boar tusk; v – awl/pin of wild boar fibula; w – wild boar bone; x – germ of wild boar molar; y – fragment of wild boar molar; z – wild boar molar; aa – fragment of wild boar premolar; bb – wild boar upper incisor; cc – half of wild boar lower incisor; dd – wild boar lower incisor; ee – germ of wild boar tusk; ff – wild boar tusk; gg – half of wild boar tusk; hh – wild boar toothless maxilla; ii – toothless part of wild boar jaw; jj – part of wild boar jaw with teeth.

Drawing W. Gumiński

jedne wzdłuż, a drugie w poprzek. Co więcej, wygląda na to, że przy doborze zębów i żuchw uwzględniano jeszcze nawet inny stan rozwoju osobniczego zwierzęcia, skoro obecne są zarówno zęby mleczne lub zawiązki stałych zębów od osobników młodocianych albo mocno już starte zęby osobnika starego, a więc doświadczonego i pełniącego zapewne przywódczą rolę w stadzie⁴. Taki niepowtarzalny element anatomiczny danego gatunku, np. konkretny ząb, mógł zatem określać indywidualność zmarłego, albo jego status lub pozycję w ramach klanu-totemu, do którego należał. Kto wie, może zęby mleczne wskazywały na „nuworysza”, a mocno starty największy ząb trzonowy (M3) na „starego wyjadacza”. Podobnie też lewe zęby mogły na przykład dotyczyć związków od strony matki, a prawe – od strony ojca.

Nie jest też chyba sprawą przypadku, że trzy groby zawierające „tylko zwykłe” kości kopytnych, a nie zęby lub żuchwy, znajdują się w trzech skrajnych punktach cmentarzyska. W wysuniętym najbardziej na południe grobie nr VI-17 był to kręgi jelenia, w grobie nr VI-9 znajdującym się na wschodnim krańcu cmentarzyska – kość promieniowa i śródreżce tura, a w grobie nr VI-15, leżącym po przeciwnej, zachodniej stronie – przepalona kość skokowa dzika (ryc. 22; tabela 1). Najbardziej urozmaicony pod względem gatunkowym grób nr VI-13 leżał przy samej granicy obu stref. Należał on do „strefy jeleniowatych i ryb”, ale zawierał tylko fragment dolnego zęba trzonowego i samą końcówkę poroża jelenia. W grobie tym znajdowały się jeszcze paliczki od czterech różnych gatunków kopytnych, po pierwszym paliczku od jelenia i sarny, drugi paliczek od dzika i trzeci (kopyto) od konia. Najsilniejsza reprezentacja jeleniowatych i dzików, a więc zęby, wystąpiły w grobach leżących w centrum cmentarzyska i na osi południe–północ (ryc. 22). Groby nr VI-16 i VI-12 zawierały siekacze lub kły łosia, jelenia i sarny, natomiast groby ze strefy dzika, nr VI-8, VI-7, VI-1, VI-4 i VI-5, żuchwę z zębami, siekacze dolne i górne, szable i największe trzonowce.

Ciekawe jest też, że oba groby zawierające kość konia usytuowane były przy granicy obu stref, ale grób nr VI-13 z kopytem leżał po stronie jeleniowatych i od zachodu, a grób nr VI-2 z „buławą” z kości promieniowej – po stronie dzika i od wschodu (ryc. 22). Podobnie zlokalizowany jest jeden z dwóch grobów z kośćmi tura – nr VI-9, który znajdował się na granicy stref, choć duża liczba kości ryb sytuuje go raczej po stronie „jeleniowatych” lub, szerzej, w „strefie przeżuwaczy”. Grób nr VI-5 z prawym metapodium tura i połową przedtrzonowca, znajdował się też na wschodnim obrzeżu cmentarzyska, ale w „strefie dzika” (ryc. 22).

Pewnego rodzaju wyłomem w dychotomicznym podziale cmentarzyska jest grób nr VI-3, wyposażony tylko w paciorek z poroża sarny i niemający żadnych szczątków dzika, choć znajduje się w jego strefie (ryc. 22). Drugi grób zawierający poroże sarny, nr VIIn-1/2 usytuowany jest zwierciadlanie do grobu nr VI-3, tj. w podobnej odległości od „granicy”, ale w strefie jeleniowatych i na zachodnim obrzeżu cmentarzyska (ryc. 22).

⁴ Starsze samice dzików (lochy) pełnią rolę przewodniczek watahy dzików, która się składa z kilku młodszych samic i warchlaków. Natomiast stare samce (odyńce) przebywają zwykle w towarzystwie młodszego dorosłego samca. Relację między nimi doskonale oddają myśliwskie określenia – generał i adiutant.

Reasumując, jeleniowate i dzik, które stanowiły główną podstawę żywnościową w Dudce i Szczepankach, tworzą dwie, praktycznie wykluczające się strefy na cmentarzysku. Strefa z jeleniowatymi pokrywa się dodatkowo z wyróżnioną strefą grobów obfitujących w kości ryb. Granica między tymi dwiema strefami przechodzi przez środek cmentarzyska, gdzie jest największe zagęszczenie grobów. Szczątki pozostałych kopytnych, a więc tura i konia, które stanowiły tylko margines działalności łowieckiej, wystąpiły tylko w dwóch grobach każdy, i trzykrotnie usytuowane były przy granicy dzielącej cmentarzysko na dwie strefy. Groby z „najsłabszą” reprezentacją kopytnych, zawierające tylko fragmenty kości znajdowały się w czterech kardynalnych i krańcowych punktach cmentarzyska, podczas gdy groby zawierające „silną” reprezentację – żuchwy i zęby, leżały w środku i na osi prostopadłej do granicy obu stref (ryc. 22).

5.4. KOŚCI ZWIERZYNY FUTERKOWEJ

5.4.1. Drapieżniki

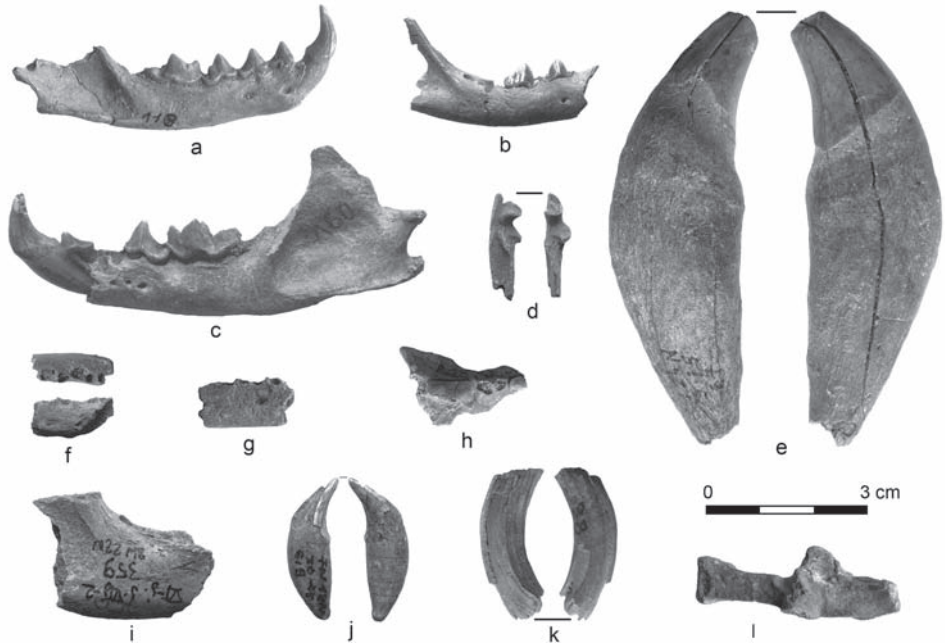
Szczątki drapieżników łownych (pomijając psa) znalazły się w pięciu grobach z Dudki: nry VI-7, VI-8, VI-9, VIj-2 i VIIn-1/2. Należały one do sześciu gatunków i niemal wszystkie reprezentowane były tylko przez zęby lub żuchwy (ryc. 23; tabela 1).

W grobie nr VI-7 znaleziono okazały prawy dolny kieł samicy⁵ niedźwiedzia (*Ursus arctos*) (ryc. 23e), który leżał tuż nad głową starszego mężczyzny pochowanego w pozycji kuczno-siedzącej. Była tam jeszcze kość łokciowa tchórza (*Mustela putorius*) (ryc. 23d) oraz część prawego trzonu żuchwy tchórza, bez zębów (ryc. 23f). W grobie nr VIj-2 znajdował się z kolei tylny fragment prawej żuchwy borsuka (*Meles meles*) bez zębów, oraz prawa górna szczeka kuny (*Martes martes*) z zębami (ryc. 23h, i). W grobie nr VI-9 natrafiono natomiast na fragment trzonu żuchwy kuny bez zębów (ryc. 23g), a w grobie nr VIIn-1/2 na prawy dolny kieł wydry (*Lutra lutra*) (ryc. 23j). Najwięcej żuchw drapieżników znajdowało się jednak w grobie psa nr VI-8 (ryc. 24). Była tam lewa żuchwa samicy wydry z zębami, prawa żuchwa samca kuny z zębami oraz prawa żuchwa żbika (*Felis silvestris*) z zębami (ryc. 23a-c).

Groby z zębami lub żuchwami drapieżników usytuowane są właściwie tylko wzdłuż granicy stref „przeżuwaczy” i „dzika”, ale więcej grobów i „silniejsza” reprezentacja wystąpiła jednak po stronie dzika (ryc. 24). Są to trzy kolejne groby w centrum cmentarzyska (nry VIj-2, VI-8 i VI-7), zawierające szczątki wszystkich występujących w grobach gatunków: niedźwiedzia, borsuka, wydry, kuny, tchórza i żbika. Dwa groby (nry VIIn-1/2 i VI-9) leżące po stronie przeżuwaczy, najdalej po zachodniej i wschodniej stronie tej strefy, zawierają wyraźnie słabszą reprezentację drapieżników, bo tylko kieł wydry i bezzębny fragment żuchwy kuny.

Znamienne jest, że kieł niedźwiedzia – „króla puszczy” – obecny był w grobie starszego mężczyzny, a miejsce jego znalezienia sugeruje, że ząb mógł być przy-

⁵ Analizy zębów i kości drapieżników z grobów z Dudki wykonał dr Adrian Marciszak z Zakładu Paleozoologii Katedry Biologii Ewolucyjnej i Ekologii Wydziału Nauk Biologicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, za co składam w tym miejscu serdeczne podziękowania.

Ryc. 23. Dudka, szczątki drapieżników, bobra i zająca z grobów

a – żuchwa kuny leśnej, prawa gałąź; b – żuchwa żbika, prawa gałąź; c – żuchwa wydry, lewa gałąź; d – kość łokciowa tchórze; e – kiel niedźwiedzia; f – fragment żuchwy tchórze; g – fragment żuchwy kuny; h – fragmenty szczęki kuny leśnej; i – żuchwa borsuka, fragment prawej gałęzi; j – kiel wydry; k – trzonowiec bobra; l – kość piętowa zająca; a-c – grób nr VI-8; d-f – grób nr VI-7; g – grób nr VI-9; h, i, l – grób nr VIj-2; j – grób nr VIn-1/2; k – grób nr VI-2.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 23. Dudka, remains of predators, beaver and hare in the graves

a – pine marten mandible, right side; b – wildcat mandible, right side; c – otter mandible, left side; d – polecat ulna; e – brown bear fang; f – polecat mandible fragment; g – marten mandible fragment; h – pine marten maxilla fragment; i – badger mandible, fragment of right side; j – otter fang; k – beaver molar; l – hare calcaneus; a-c – grave VI-8; d-f – grave VI-7; g – grave VI-9; h, i, l – grave VIj-2; j – grave VIn-1/2; k – grave VI-2.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

twierdzone do nakrycia głowy, więc był mocno eksponowany. Intrygujące jest, że najsilniejsza reprezentacja drapieżników wystąpiła w grobie psa (nr VI-8), gdzie były żuchwy wydry, kuny i żbika, wszystkie z zębami. Warto zwrócić uwagę, że wydra jest drapieżnikiem ziemno-wodnym, polującym przede wszystkim na ryby i przebywającym w związku z tym głównie w wodzie lub jej bezpośrednim sąsiedztwie. Kuna i żbik są z kolei drapieżnikami polującymi i przebywającymi głównie na drzewach, przez co dla psa są również praktycznie niedostępne, tak jak wydra. W związku z tym jest wątpliwe, aby żuchwy tych trzech gatunków złożone były w charakterze trofeów tego psa. Warto jeszcze dodać, że żbik był niezwykle rzadki wśród szczątków kostnych w Dudce i Szczepankach. W Dudce stanowił zaledwie 0,05% oznaczonych kości ssaków (A. Gautier 2005, tabela 1) lub 0,4% wśród zwierzyny futerkowej. W Szczepankach był nieco liczniejszy: stanowił 0,2% oznaczonych kości ssaków lub 1,1% kości w grupie zwierząt futerkowych (W. Gumiński [2011] 2012, tabela 8).

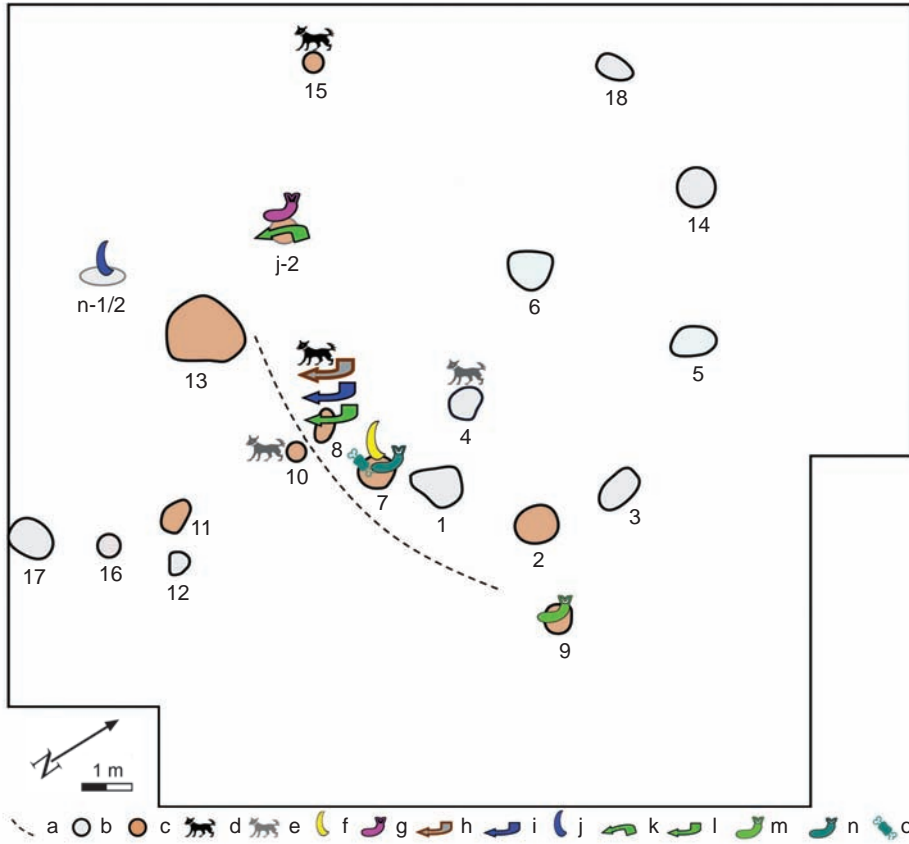

Fig. 24. Dudka, plan cmentarzyska. Występowanie kości drapieżników w grobach
 a – granica stref dzika i jeleniowatych; b – groby bez kości jeża; c – groby z szczątkami jeża; d – wtórny pochówek psa (kompletny szkielet); e – grób z przepalonymi kośćmi psa; f – kiel niedźwiedzia; g – żuchwa borsuka bez zębów; h – żbik, żuchwa z zębami; i – wydra, żuchwa z zębami; j – kiel wydry; k – kuna leśna, szczęka z zębami; l – kuna leśna, żuchwa z zębami; m – kuna, fragment żuchwy bez zębów; n – tchórz, fragment żuchwy bez zębów; o – tchórz, kość łokciowa.

Rys. W. Gumiński

Fig. 24. Dudka, the main cemetery. Distribution of predators remains in graves
 a – the border between the wild boar and the cervid 'units'; b – graves without hedgehog bones; c – graves with hedgehog remains; d – secondary dog burial (complete skeleton); e – grave with burned dog bones; f – brown bear fang; g – badger toothless jaw; h – wildcat jaw with teeth; i – otter jaw with teeth; j – otter fang; k – pine marten maxilla with teeth; l – pine marten jaw with teeth; m – marten, fragment of toothless jaw; n – polecat, fragment of toothless jaw; o – polecat ulna.

Drawing W. Gumiński

5.4.2. Jeż

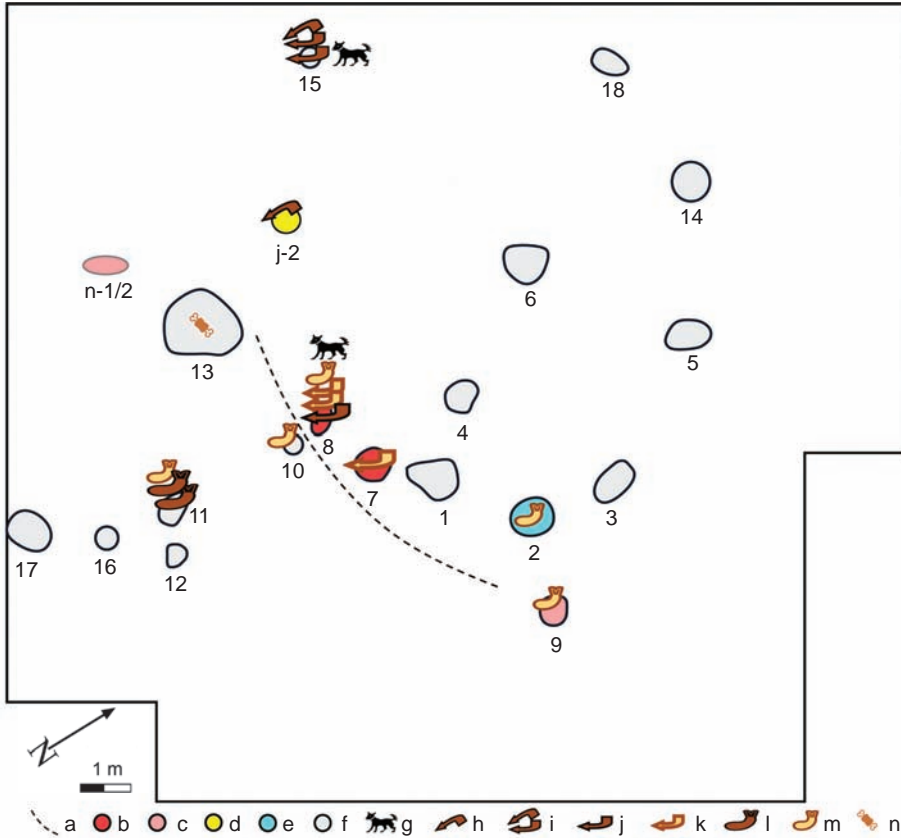
Jeż (*Erinaceus europaeus/concolor [roumanicus]*) jest pod wieloma względami bardzo specyficznym zwierzęciem i jest powszechnie znany i rozpoznawany ze względu na swoje kolce. Należy on do rzędu owadożernych, ale poza owadami żywi się też drobnymi kręgowcami, tak jak inne drapieżniki. W obliczu zagrożenia nie ucieka,

lecz zwija się tworząc z całego ciała kolczastą i niedostępną dla drapieżników kulę. Jeż zasadniczo nie ucieka też przed ludźmi, a do tego wolno i głośno chodzi, jest więc bardzo łatwy do złapania, wystarczy gruba rękawiczka lub kawałek skóry dla zabezpieczenia rąk. Jeż wyróżnia się też bardzo specyficzną biologią, jest mianowicie jedynym gatunkiem łownym i jednym z bardzo niewielu ssaków, który na zimę zapada we właściwą hibernację. Temperatura jego ciała maleje do około 4–5°C, tętno spada ze 190 uderzeń na minutę do praktycznie niewyczuwalnych 20, a 1 oddech przypada na kilka minut. Hibernujący jeż jest zatem zimny jak kamień i wygląda jak nieżywy. Z tego stanu pozornej śmierci budzi się jednak na wiosnę i zaczyna nowe życie. Jest on zatem niemal idealnym symbolem odradzania się po śmierci.

Szczątki jeża wystąpiły w połowie grobów na cmentarzysku głównym i w zdecydowanej większości były to żuchwy (ryc. 25; 26; tabela 1). Co ciekawe, najwięcej znalazło się ich w grobie psa nr VI-8, w którym było też najwięcej żuchw drapieżników. Do jeża należały trzy prawe żuchwy z zębami, jedna cała i dwie połówki, oraz jedna połówka lewej żuchwy bez zębów (ryc. 26s-v), które pochodziły przynajmniej od trzech osobników⁶. Tych żuchw również nie można interpretować jako trofeum psa, bo do łowienia jeża pies jest zbędny. Wyposażenie psa w żuchwy jeża i drapieżników musiało mieć zatem inne znaczenie. W kolejnym grobie z wtórnym pochówkiem psa, nr VI-15, tuż przed jego czaszką znajdowały się fragmenty szczęki jeża i dwie całe żuchwy z zębami, być może pochodzące od jednego osobnika (ryc. 26j-l). Szczęka jeża z zębami wystąpiła jeszcze tylko w sąsiednim grobie nr VIj-2 (ryc. 26i), a tylko w tym grobie znaleziono też wyjątkowo szczękę kuny. Żuchwę z zębami (prawą połówkę) znaleziono w grobie nr VI-7 (ryc. 26m), gdzie były też szczątki innych drapieżników (niedźwiedzia i tchórza; ryc. 24). W pozostałych grobach znajdowały się już tylko żuchwy jeża bez zębów. W grobie nr VI-11 były to dwie całe żuchwy i jedna połówka, wszystkie lewe i pochodzące od trzech osobników (ryc. 26o-q). W grobach nry VI-2, VI-9 i VI-10 odkryto tylko pojedyncze połówki żuchw (ryc. 26h, n, r). Jedynie w grobie nr VI-13 zamiast żuchwy znaleziono kość ramienną jeża, a warto przypomnieć, że akurat w tym grobie cztery gatunki kopytnych reprezentowane były wyjątkowo niemal wyłącznie przez kości, a nie zęby lub żuchwy (ryc. 22; 26g; tabela 1).

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że groby zawierające szczątki jeża występują w zasadzie wzdłuż „granicy” między strefami przeżuwaczy i dzików, i w większości przypadków są to te same groby, które zawierały też drapieżniki (ryc. 25). Więcej grobów i silniejsza reprezentacja jeża (żuchwy i szczęki z zębami) wystąpiła po stronie dzika i bezrybia, a rekordzistą w obu podgrupach – drapieżników i jeża – był ten sam grób psa nr VI-8. Jeż mógł być zatem postrzegany tak jak drapieżniki i jego obecność w grobie mogła też oznaczać przynależność do danego totemu. Jeż mógł jednak symbolizować dodatkowo „zmartwychwstanie” i może też z tego powodu był on tak częsty w grobach.

⁶ Analizy szczątków jeża i gryzoni z grobów z Dudki wykonał dr Paweł Socha z Zakładu Paleozoologii Katedry Biologii Ewolucyjnej i Ekologii Wydziału Nauk Biologicznych Uniwersytetu Wrocławskiego, za co składam w tym miejscu serdeczne podziękowania.

Ryc. 25. Dudka, plan cmentarzyska. Szczątki jeża w grobach

a – granica stref dzika i jeleniowatych; b – groby z silną reprezentacją drapieżników; c – groby z kością/zębem jednego drapieżnika; d – grób z drapieżnikami i zającem; e – grób z bobrem bez drapieżników; f – pozostałe groby; g – wtórny pochówek psa; h – jeż, szczęką z zębami; i – jeż, szczęką i żuchwą z zębami; j – jeż, cała żuchwa z zębami; k – jeż, połowa żuchwy z zębami; l – jeż, cała żuchwa bez zębów; m – jeż, fragment żuchwy bez zębów; n – jeż, kość ramienna.

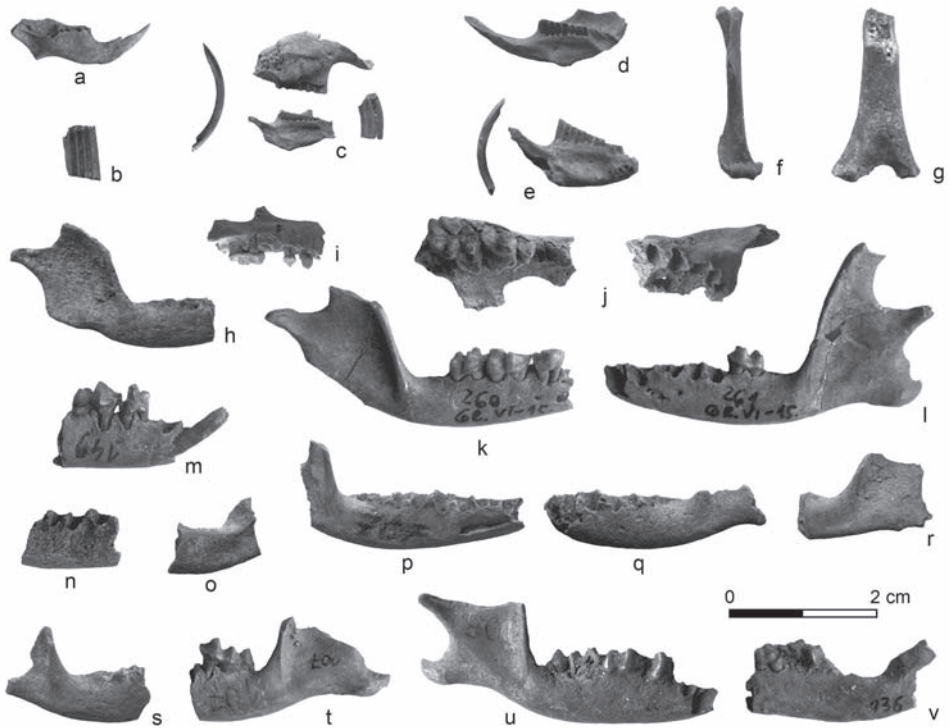
Rys. W. Gumiński

Fig. 25. Dudka, the main cemetery. Hedgehog remains in graves

a – the border between the wild boar and the cervid 'units'; b – graves with strong representation of predators; c – graves with one bone/tooth of predator; d – grave with predators and hare; e – grave with beaver, without predators; f – other graves; g – secondary dog burial; h – hedgehog maxilla with teeth; i – hedgehog maxilla and mandibula with teeth; j – whole hedgehog jaw with teeth; k – half of hedgehog jaw with teeth; l – whole toothless hedgehog jaw; m – half of toothless hedgehog jaw; n – hedgehog humerus.

Drawing W. Gumiński

Interesujące jest, że u ludności łowieckiej epoki kamienia w Europie, poza Dudką, żuchwy jeża lub inne jego szczątki wystąpiły jeszcze tylko w kilku późno-paleolitycznych grobach w Arene Candide we Włoszech (P. Pettitt 2011, s. 253) i w paraneolitycznych na Gotlandii. Rekordowy pod tym względem był pochówek młodej kobiety z Ajvide (grób nr 2; 4235 ± 75 BP z kości ludzkiej i 4150 ± 65 BP z kości jeża). Miała ona 5 żuchw jeża położonych na klatce piersiowej i dodatkowo

Ryc. 26. Dudka, szczątki małych gryzoni i jeża z grobów

a – mysz; b, d, e – karczownik; c, f – karczownik i norniki; g-v – jeż; a, d, e, h, k-v – żuchwy, b – trzonowiec; c – siekacz, szczęka, żuchwa i trzonowiec; f, g – kości ramienne; i, j – szczęka z zębami; a, f, r – grób nr VI-2; b – grób nr VI-16; c, o-q – grób nr VI-11; d, e, g – grób nr VI-13; h – grób nr VI-10; i – grób nr VI-2; j-l – grób nr VI-15, m – grób nr VI-7; n – grób nr VI-9; s-v – grób nr VI-8.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 26. Dudka, remains of small rodents and hedgehog from graves

a – mouse; b, d, e – water vole; c, f – water vole and voles; g-v – hedgehog; a, d, e, h, k-v – jaws, b – molar; c – incisor, maxilla, mandible and molar; f, g – humeri; i, j – maxillae with teeth; a, f, r – grave VI-2; b – grave VI-16; c, o-q – grave VI-11; d, e, g – grave VI-13; h – grave VI-10; i – grave VI-2; j-l – grave VI-15, m – grave VI-7; n – grave VI-9; s-v – grave VI-8.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

nakrycie głowy wykonane ze skóry jeża, po którym zachowały się kolce, przez co pochówek ten został nazwany „hedgehog girl” (E. Persson, O. Persson 1997, s. 4; C. Lindqvist, G. Possnert 1997, s. 55, 58, 69).

5.4.3. Bóbr i zając

Bobra i zająca zalicza się do kategorii zwierząt futerkowych, choć wykorzystywane były też konsumpcyjnie, tak jak kopytne. Bóbr (*Castor fiber*) jest największym gatunkiem gryzonia w Europie, a zając (*Lepus*)⁷ należy formalnie do rzędu

⁷ Zając w Dudce nie został zidentyfikowany do poziomu gatunku, mógł to być szarak (*Lepus europaeus*), ewentualnie bielak (*Lepus timidus*).

zajęczaków, choć dawniej uważano go za gryzonia. Zajęczaki i gryzonie mają charakterystyczne bezkorzeniowe zęby, z przodu dłutowate i łukowo wygięte siekacze i po długiej przerwie (diastemie) ujednolicone zęby policzkowe, od góry płaskie z wzorem ściśniętych esownic.

Bóbr wyróżnia się paroma ważnymi cechami. Jest on zwierzęciem żyjącym niemal wyłącznie w wodzie i jest przy tym niestrudzonym „drwalem” i „budowniczym”. Wznoszenie tam i ścinanie drzew przez bobry było dla człowieka, zwłaszcza mezolitycznego łowcy, bardzo poważne w skutkach. Z jednej strony, ścięte drzewa i tamy tworzyły dogodną sieć mostów nad małymi i średnimi rzekami, z drugiej zaś, stanowiły bardzo uciążliwą przeszkodę podczas spływania tymi rzekami. Futro bobra należy do jednego z najlepszych pod względem trwałości, właściwości termicznych i wodoodporności, choć jest stosunkowo ciężkie, a poza tym bóbr jest dawcą *castoreum*, wydzieliny gruczołów przyrodziny, która ma bardzo szerokie zastosowanie jako specyfik medyczny i zapachowy. Bóbr był powszechnie łowiony w mezolicie i paraneolicie, w Dudce stanowił ponad 30% kości zwierząt futerkowych. Zając był dużo rzadziej odławiany, w Dudce jego kości stanowią około 5%. Jego futro, zwłaszcza szaraka, jest jednak wyjątkowo słabe (W. Gumiński 2003b; [2011] 2012).

Szczątki bobra i zająca znalazły się tylko w dwóch grobach. W grobie nr VI-2 był to pojedynczy ząb trzonowy ($M^{2/3R}$) bobra (ryc. 23k; 27g), a w grobie nr VIj-2 prawa kość piętowa zająca (ryc. 23l; 27f). Należy tu dodać, że kość piętowa zająca jest głównym elementem tzw. zajęczej łapy (skoku), co w formie wysuszonej jest podstawowym trofeum z tego zwierzęcia. Oba te groby leżą blisko granicy dwóch stref cmentarzyska, jeden po wschodniej, drugi po zachodniej stronie, ale oba znajdują się w strefie dzika i tam, gdzie wyraźnie przeważały też inne zwierzęta futerkowe (ryc. 27).

5.4.4. Małe gryzonie

W Dudce i Szczepankach w grupie małych gryzoni najczęściej występują norniki (*Microtidae*), a zwłaszcza największy z nich – karczownik (*Arvicola terrestris*). Myszowate (*Muridae*) notowane są dużo rzadziej (A. Gautier 2005; W. Gumiński [2011] 2012). Karczownik, zwany też szczurem wodnym, żyje w wilgotnych łąkach, szuwarach lub olsach, jest wyłącznie roślinożerny i podobno całkiem smaczny. Odławiany był on zapewne też dla futra, które jest nieprzemakalne i dość ciepłe. Ważną cechą karczownika i pozostałych norników jest też to, że jest on aktywny okrągły rok, więc stosunkowo łatwy do odławiania zimą i wiosną, kiedy mógł stanowić ważną, sezonową rezerwę pokarmową.

Szczątki małych gryzoni – norników i myszowatych – wystąpiły w sześciu grobach, po trzy w każdej ze stref. W każdym grobie ze strefy jeleniowatych zawierającym małe gryzonie obecny był karczownik, reprezentowany przez zuchwy i szczęki z zębami lub same zęby (ryc. 27h-k). W grobie nr VI-11 znalazł się fragment lewej szczęki z zębami trzonowymi (M^{1-3}) i osobny ząb M^3 karczownika, a ponadto fragment lewej zuchwy z zębami innego nornika (*Microtus* sp.) oraz pierwszy dolny trzonowiec (M_1) nornika zwyczajnego (*Microtus arvalis*) lub nornika burego (*Microtus agrestis*). Poza tym były tam jeszcze dwie kości długie od małych gryzoni.

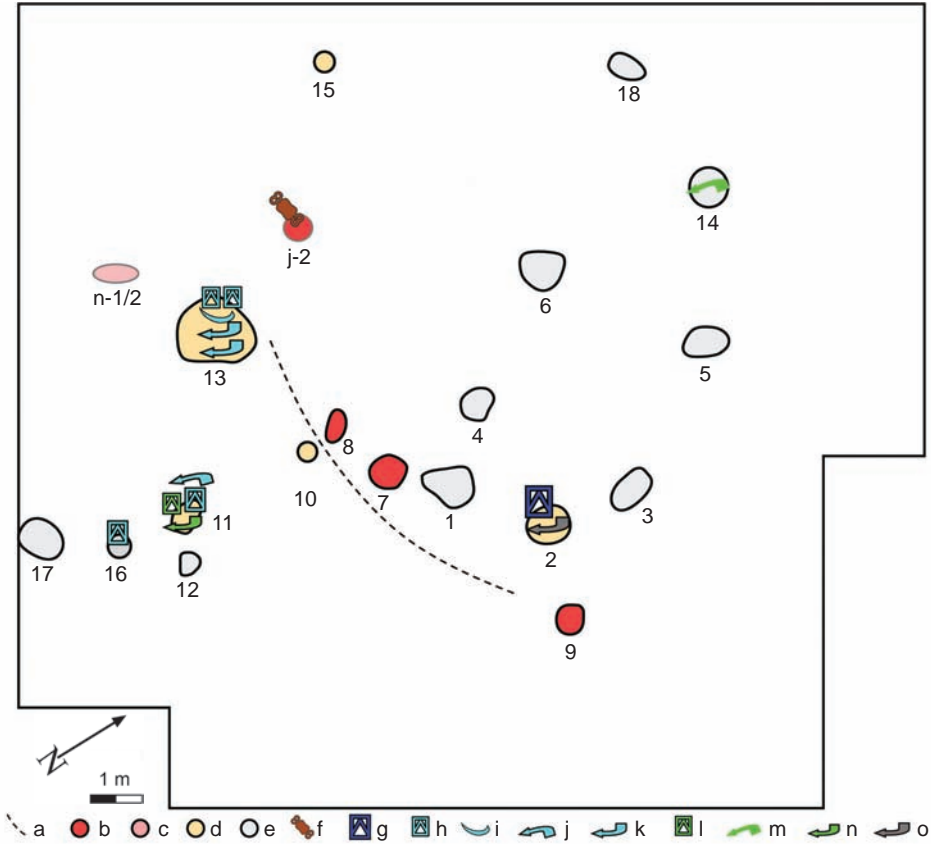

Fig. 27. Dudka, plan cmentarzyska. Występowanie kości gryzoni i zająca w grobach
 a – granica stref dzika i jeleniowatych; b – groby z drapieżnikami i jeżem; c – grób z drapieżnikiem, bez jeża;
 d – groby z jeżem, bez drapieżników; e – pozostałe groby; f – zając, kość piętowa; g – bóbr, trzonowiec; h – karczownik (*Arvicola terrestris*), trzonowiec; i – karczownik, siekacz; j – karczownik, szczęka z zębami; k – karczownik, żuchwa z zębami; l – nornik (*Microtus* sp.), trzonowiec; m – nornik, szczęka bez zębów; n – nornik, żuchwa z zębami; o – mysz (*Muridae* sp.), żuchwa z zębami.

Rys. W. Gumiński

Fig. 27. Dudka, the main cemetery. Distribution of rodents and hare remains in graves
 a – the border between the wild boar and the cervid 'units'; b – graves with predators and hedgehog; c – grave with predator, without hedgehog; d – graves with hedgehog, without predators; e – other graves; f – hare calcaneus; g – beaver molar; h – water vole (*Arvicola terrestris*) molar; i – water vole incisor; j – water vole maxilla with teeth; k – water vole jaw with teeth; l – vole (*Microtus* sp.) molar; m – vole toothless maxilla; n – vole jaw with teeth; o – mouse (*Muridae* sp.) jaw with teeth.

Drawing W. Gumiński

W grobie nr VI-13 znajdowały się dwie żuchwy z zębami, dwa zęby trzonowe i siekacz karczownika, a w grobie nr VI-16 pierwszy dolny trzonowiec (M_1) karczownika i dwie kości długie (ryc. 26b-e).

W grobach ze strefy dzika małe gryzonie były dużo słabiej reprezentowane i nie było wśród nich karczownika. W grobie nr VI-4 znaleziona została tylko kość długa małego gryzonia, a w grobie nr VI-14 szczęka nornika (*Microtus* sp.) bez zębów.

Jedynie w grobie nr VI-2 stwierdzono obecność myszy (*Muridae*), którą reprezentowała lewa żuchwa z zębami. Prócz tego znaleziono tam dwie kości długie małego gryzonia (ryc. 26a, f).

Ciekawe jest, że groby zawierające szczątki małych gryzoni wykluczają się z grobami, w których wystąpiły drapieżniki (ryc. 27). Nie dotyczy to jednak jeża, który współwystępował z małymi gryzoniami w grobach nry VI-2, VI-11 i VI-13 (ryc. 27; tabela 1). Karczownik – największy, najwartościowszy i najczęściej odławiany mały gryzoń obecny był tylko w strefie jeleniowatych i ryb (ryc. 27).

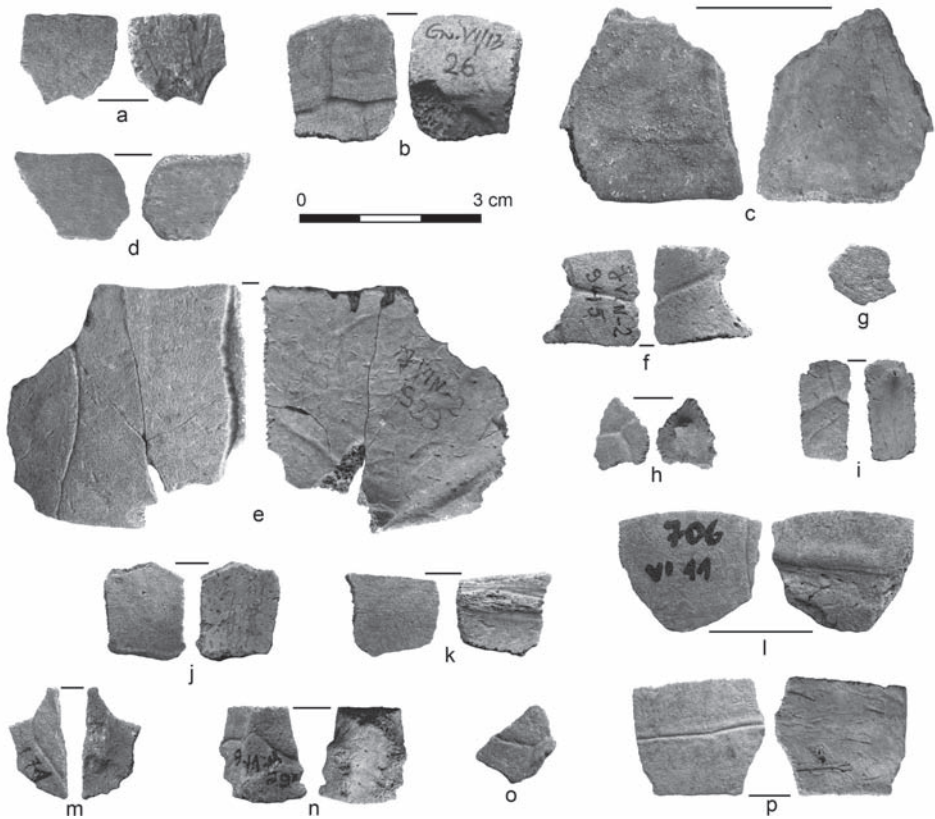
5.5. ŻÓŁW

Współcześnie żółw postrzegany jest przede wszystkim jako zwierzę bardzo wolno poruszające się, co jednak dotyczy żółwia greckiego. Będący obecnie na wymarciu żółw błotny (*Emys orbicularis*) jest jednak zwierzęciem całkiem szybkim, w każdym razie bardzo ostrożnym i trzyma się na tyle blisko wody, że w obliczu najmniejszego zagrożenia może się w niej skryć jednym susem. Jest on bardzo wyczulony na wszelkie drgania, więc podejście go jest wyjątkowo trudne. Najbardziej prawdopodobną metodą odławiania żółwia było łapanie go w drodze do lub z miejsca, gdzie składa jaja do inkubacji. Żółw wychodzi wtedy ze zbiornika wodnego i szuka nasłonecznionego i piaszczystego miejsca do złożenia jaj. Żółw błotny jest mięsożerny i żywi się drobnymi kręgowcami, rybami, mięczakami itp. Na zimę zakopuje się on w mule na dnie zbiornika wodnego. Woda przy samym dnie zbiornika nigdy nie zamarza, dzięki czemu ciepłolubny żółw jest w stanie żyć w klimacie borealnym, o ile całe lato jest ciepłe (min. 18°C średniej lata) i suche, co jest niezbędnym warunkiem do wyklucia się z jaj młodych.

W Dudce i Szczepankach, w porównaniu do innych stanowisk łowieckich na Niżu, żółw był wyjątkowo często odławiany, stanowił około 1% wszystkich kości, a około 20% kości oznaczonych. Fragment karapaksu z rytami ze Szczepanek wskazuje, że był on nie tylko jedzony, ale jego pancerze wykorzystywano również jako miski (W. Gumiński [2011] 2012, ryc. 11).

Niewielkie fragmenty pancerzy żółwia znaleziono w połowie grobów (ryc. 15f; 28). W jednym grobie mógł być jeden, dwa lub cztery fragmenty. Najliczniej żółw występował w grobach strefy przeżuwaczy (w sumie 14 fragmentów), a dużo rzadszy był w strefie dzika (5 fragmentów). Po cztery fragmenty pancerzy wystąpiły w grobach nry VI-12 i VI-13, a po dwa w grobach nry VI-11, VI-11/2 i VI-7, i tylko ten ostatni znajdował się w strefie dzika (ryc. 15). Żółw występuje niemal wyłącznie w tych grobach, gdzie jest przynajmniej niewielka liczba kości ryb. Tylko jeden fragment pochodzi z grobu (nr VIj-2) zupełnie pozbawionego szczątków ryb (ryc. 15; tabela 1).

Z obrządkiem pogrzebowym łowców mogły wiązać żółwia trzy istotne cechy. Pierwszą jest kolor jego pancerza i skóry, które są niemal czarne w drobnutki żółte kropki lub promienie. Drugą cechą jest hibernacja. Żółw opada na dno zbiornika wodnego i po pewnym czasie znika jak obumarłe zwierzę, ale na wiosnę „cudownie się odradza”. Cykl ten może powtarzać „wiecznie”, gdyż żółw błotny żyje 80–120 lat, co przewyższało średnią życia człowieka w mezolicie dwu-, trzykrotnie.

Ryc. 28. Dudka, fragmenty pancerzy żółwia błotnego z grobów

a-d – grób nr VI-13; e, f – grób nr VI n-1/2; g – grób nr VI-10; h, i – grób nr VI-12; j, m – grób nr VI-7; k, l – grób nr VI-11; n – grób nr VI-6; o – grób nr VI-4; p – grób nr VI-9.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 28. Dudka, fragments of pond turtle carapaces from the graves

a-d – grave VI-13; e, f – grave VI n-1/2; g – grave VI-10; h, i – grave VI-12; j, m – grave VI-7; k, l – grave VI-11; n – grave VI-6; o – grave VI-4; p – grave VI-9.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

5.6. KOŚCI PTAKÓW

Ptaki mogą generalnie symbolizować niebo, jak też nieosiągalną dla człowieka filozoficzną „wolność” związaną z możliwością latania i wznoszenia się ponad ziemię. Wiele gatunków, rodzajów czy rodzin ptaków może mieć jeszcze dodatkowe symboliczne znaczenie, z uwagi na ich inne specyficzne cechy. Może to być: wygląd, ubarwienie, zachowanie, odgłosy, środowisko życia, sposób żerowania, (nie) wysiadywanie jaj, okresy sezonowej obecności w ciągu roku, jak i pory aktywności dobowej. Stąd niezwykle istotne jest określenie nie tylko obecności kości ptasich w grobach, ale możliwie jak najdokładniejsze sprecyzowanie przynależności gatunkowej i anatomicznej szczątków.

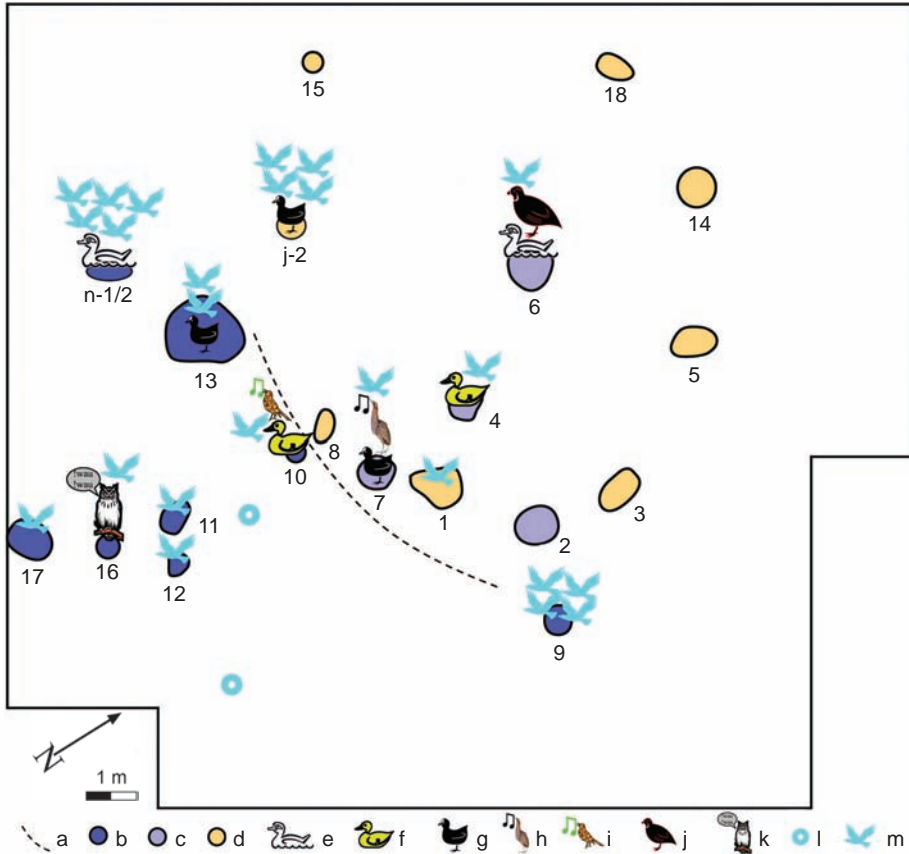

Fig. 29. Dudka, plan cmentarzyska. Występowanie kości ptaków w grobach
 a – granica stref dzika i jeleniowatych; b – groby obfitujące w kości ryb; c – groby z nielicznymi kośćmi ryb;
 d – groby bez szczątków ryb; e – tracz bielaczek (*Mergus albellus*); f – kaczką (*Anatinae* sp.); g – łyska (*Fulica atra*);
 h – bąk (*Botaurus stelarlis*); i – świergotek (*Anthus* sp.); j – głuszcę (*Tetrao urogallus*); k – puszczyk uralski (*Strix uralensis*); l – paciorek z kości ptasiej (poza grobami); m – nieoznaczona kość ptasia.

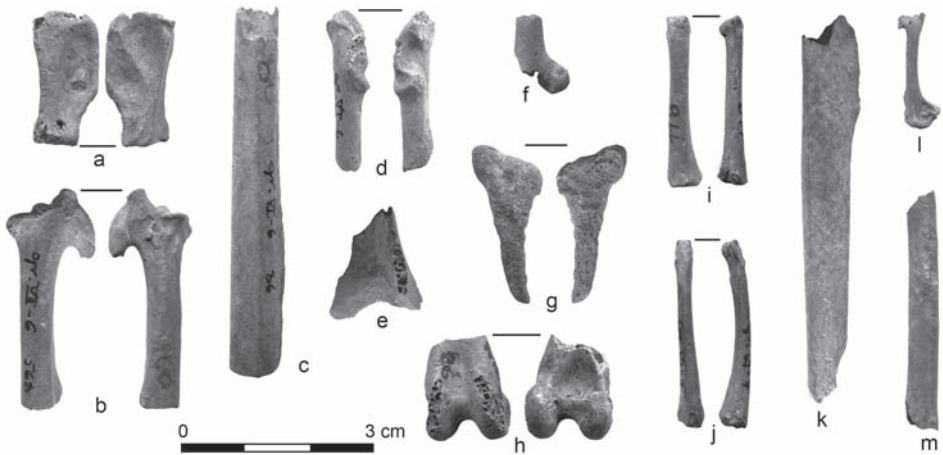
Drawing W. Gumiński

Fig. 29. Dudka, the main cemetery. Distribution of bird remains in graves

a – the border between the wild boar and the cervid 'units'; b – graves with abundance of fish bones; c – graves with few fish bones; d – graves without fish remains; e – smew (*Mergus albellus*); f – duck (*Anatinae* sp.); g – coot (*Fulica atra*); h – bittern (*Botaurus stelarlis*); i – pipit (*Anthus* sp.); j – capercaillie (*Tetrao urogallus*); k – Ural owl (*Strix uralensis*); l – bird bone bead (outside graves); m – undetermined bird bone.

Drawing W. Gumiński

Wbrew powszechnej opinii, w mezolocie na Niżu Europejskim ptaki były rzadko odławiane. W Dudce i Szczepankach szczątki ptaków stanowiły zaledwie 0,2% i 0,4% kości zwierzęcych. Mimo tak niewielkiego ich udziału, z obu tych stanowisk pochodzi rekordowa liczba, ponad 50, stwierdzonych gatunków (W. Gumiński 2005a; [2011] 2012). W grobach w Dudce kości ptasie stanowią 3% wszystkich szczątków, są więc piętnastokrotnie częstsze niż na osadzie. Liczne kości ptasie w grobach są też regułą na innych stanowiskach mezolitycznych i paraneolitycznych

Ryc. 30. Dudka, kości ptaków z grobów

a, b – głuszc (Tetrao urogallus); c, g – ptak nieoznaczony (*Aves* indet.); d – tracz bielaczek (*Mergus albellus*); e, m – kaczk (Anatinae sp.); f, i, j – lyska (*Fulica atra*); h – puszczyk uralski (*Strix uralensis*); k – bąk (*Botaurus stelaris*); l – świergotek (*Anthus* sp.); a – pha; b – cmc; c, e, l – kość ramienna; d – coracoid; f – tmt; h, k – tbt; i, j – php; m – kość łokciowa; a-d – grób nr VI-6; e – grób nr VI-4; f, g – grób nr VI-13; h – grób nr VI-16; i-k – grób nr VI-7; l, m – grób nr VI-10.

Fot. W. Gumiński, K. Bugajska

Fig. 30. Dudka, bird remains from graves

a, b – capercaillie (*Tetrao urogallus*); c, g – undetermined bird (*Aves* indet.); d – smew (*Mergus albellus*); e, m – duck (*Anatinae* sp.); f, i, j – coot (*Fulica atra*); h – Ural owl (*Strix uralensis*); k – bittern (*Botaurus stelaris*); l – pipit (*Anthus* sp.); a – pha; b – cmc; c, e, l – humerus; d – coracoid; f – tmt; h, k – tbt; i, j – php; m – ulna; a-d – grave VI-6; e – grave VI-4; f, g – grave VI-13; h – grave VI-16; i-k – grave VI-7; l, m – grave VI-10.

Photo W. Gumiński, K. Bugajska

na Niżu Europejskim (K. Bugajska, w druku; W. Gumiński 2005a; K. Mannermaa 2006; 2008; K. Mannermaa, A. Panteleyev, M. Sablin 2008).

Na cmentarzysku głównym w Dudce kości ptaków odkryto w 13 grobach (65%). Pojedyncze, niezidentyfikowane fragmenty kości ptasich⁸ odnotowano w pięciu grobach, a w kolejnych ośmiu współwystępowały one z innymi szczątkami ptaków o określonej przynależności gatunkowej i anatomicznej (ryc. 29; tabela 1). Co istotne, te nieokreślone fragmenty kości pochodzą niejednokrotnie od innych gatunków niż te, które zostały oznaczone (T. Tomek, W. Gumiński 2003, tabela III).

W dwóch grobach, nry VI-4 i VI-10, znaleziono kości skrzydeł (prawe *humerus* i *ulna*) od średniej wielkości kaczek (*Anatinae*) (ryc. 29f; 30e, m). Kaczki to przede wszystkim ptaki pływające, a niektóre z nich nurkują, choć równie sprawnie latają i wylatują bezpośrednio z wody w powietrze. Można je zatem określić „władcami dwóch żywiołów” – wody i powietrza. Warto mieć na względzie, że niektóre gatunki kaczek mają upierzenie różnorodnie ubarwione, od białego, przez maskujące, po czarne, a kaczory w okresie godowym uzyskują dodatkowo kolorowe pióra. Kaczki były najliczniej reprezentowaną grupą wśród szczątków ptasich w Dudce

⁸ Wszystkie kości ptasie z Dudki i Szczepanek oznaczyła prof. Teresa Tomek z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN w Krakowie, za co składam serdeczne podziękowania.

i Szczepankach (W. Gumiński [2003] 2004; 2005a; [2011] 2012). Ciekawe jest, że kość kaczki z ciałopalnego grobu nr VI-4 nie była przepalona (ryc. 30e), podobnie jak wyżej wspomniane szable dzika i fragment pancerza żółwia, więc tak jak one została dołożona zapewne podczas ceremonii zsypywania ludzkich szczątków do grobu.

W kolejnych dwóch grobach, nry VI-6 i VIIn-1/2, oznaczono kości bielaczka (*Mergus albellus*), lewą kość kruczą (*coracoid*) i prawy koniec skrzydła (*cmc*; ryc. 29e; 30d). Bielaczek jest małym traczem, a więc przedstawicielem rybożernej podrodziny (*Merginae*) rzędu ptaków blaszkodziobych (*Anseriformes*). Jest to zatem ptak sprawnie nurkujący. Poza tym wyróżnia się białym ubarwieniem, z którym silnie kontrastują czarne elementy upierzenia głowy i kawałka skrzydeł. W Dudce bielaczek należał do najliczniej odławianych gatunków ptaków, a w Szczepankach był rzadki (W. Gumiński [2003] 2004; 2005a; [2011] 2012).

W trzech grobach, nry VI-7, VI-13 i VIj-2, wystąpiły kości łyski (*Fulica atra*; ryc. 29g), zaliczanej do tzw. kurek wodnych. W grobie nr VI-7 były to dwa paliczki nóg (*php*), w grobie nr VI-13 lewa kość śródstopia (*tmt*; ryc. 30f, i, j), a w grobie nr VIj-2 lewa kość krucza (*coracoid*). Łyska to ptak sprawnie pływający, ale nie nurkuje i przebywa głównie na wodzie wśród wodnej roślinności szuwarowej i o liściach pływających. Łyska porusza się po tych liściach bardzo sprawnie dzięki szczególnie długim palcom nóg z ostro zakończonymi i również wyjątkowo długimi pazurami. Łyska jest niemal całkowicie czarno ubarwiona z wyjątkiem czoła nad dziobem, który jest zupełnie biały (stąd jej nazwa). Łyska była odławiana w Dudce i w Szczepankach, choć dużo rzadziej od kaczek. Powodem deponowania akurat kości łyski w grobach mogło być jej czarne upierzenie, symbolizujące śmierć lub zaświaty, ale z białym akcentem – nadzieją(?). Wydaje się też, że nieprzypadkowe było dwukrotne wybranie akurat kości końca jej nóg (*php* i *tmt*), gdyż łyska charakteryzuje się monstrualnymi wręcz stopami w stosunku do wielkości swoich nóg i całego ciała.

W grobie nr VI-7, oprócz łyski, wystąpił bąk (*Botaurus stellaris*) reprezentowany przez lewą kość podudzia (*tbt*; ryc. 29h; 30k). Bąk jest czaplą (*Ardeidae*), ale mniejszą od czapli siwej i w odróżnieniu od niej ma upierzenie maskujące. Bąk na ogół przebywa ukryty w rozległych szuwarach i z tego powodu jest bardzo trudny do zauważenia, a tym bardziej do upolowania. Mimo to w Dudce i Szczepankach zdarzają się pojedyncze jego kości. Związek bąka z obrządkiem pogrzebowym może wynikać z tego, że odzywa się on w nocy bardzo charakterystycznym, donośnym i niskim buczeniem (T. Tomek, W. Gumiński 2003, s. 16).

W grobie nr VI-6, poza bielaczkiem, znaleziono dwie kości końca skrzydła (lewe *cmc* i *pha*) od samicy głąszca (*Tetrao urogallus*; ryc. 29j; 30a, b). W Dudce i Szczepankach znaleziono jeszcze tylko pojedyncze kości tego gatunku. Głuszec jest dużym ptakiem leśnym należącym do rzędu grzebiących (*Galliformes*). Upierzenie samców (kogutów) jest niemal całe czarne z niewielkimi czerwonymi, brązowymi, zielonymi i białymi akcentami. Samice są z kolei upierzone maskująco, generalnie ciemnoszare z dodatkiem brązowych i białych odcieni. Głuszec nie odlatuje na zimę. Porusza się on głównie chodząc po ziemi, choć też dobrze lata i jest bardzo trudny do podejścia i upolowania.

W grobie nr VI-16 znaleziono kość nogi (lewy *tbt*) puszczyka uralskiego (*Strix uralensis*; ryc. 29k; 30h). Pojedyncze kości tego ptaka były też stwierdzone na osadach w Dudce i Szczepankach (W. Gumiński 2005a; [2011] 2012). Jest to borealny gatunek sowy znany ze szczególnej agresywności wobec każdego, łącznie z człowiekiem, kto zbliża się do jej gniazda, kiedy wysiaduje jaja lub ma młode. Jest to ptak antropomorficzny i prowadzący nocny tryb życia, jak każda sowa. Do tego, w nocy odzywa się zupełnie nietypowym dla ptaków głosem przypominającym do złudzenia szczekanie psa. Włożenie do grobu kości tego ptaka mogło wynikać z różnych pobudek, między innymi właśnie z jego wyglądu, odstraszenia ewentualnych intruzów i „szczekania” oraz z nocnego trybu życia, a więc mrocznego i kojarzącego się ze śmiercią i zaświatami.

Ostatnim zidentyfikowanym gatunkiem/rodzajem ptaka jest świergotek (*Anthus* sp.). Kość jego skrzydła (prawy *humerus*) została znaleziona w grobie nr VI-10 wraz z kością łokciową kaczki (ryc. 29i; 30l). Świergotek to mały ptak o maskującym ubarwieniu, żyjący, zależnie od gatunku, w luźnych lasach lub na terenach otwartych. Charakteryzuje się on donośnym, melodyjnym świergotaniem, stąd jego nazwa. Poza tym grobem świergotek nie został dotąd stwierdzony w Dudce i Szczepankach ani na żadnym innym stanowisku łowieckim na Niżu.

Kości ptaków wystąpiły we wszystkich grobach strefy przeżuwaczy i ryb. W tej samej strefie, choć poza grobami, zostały znalezione jeszcze dwa paciorki wykonane z kości ptasich (ryc. 5d, e; 29l). Ptaki wystąpiły też w pięciu grobach strefy dzika, z czego trzy groby zawierały jednocześnie pojedyncze kości ryb (ryc. 29). Co ciekawe, kości ptaków w poszczególnych grobach należały z reguły do więcej niż jednego gatunku (ryc. 29; tabela 1). Z drugiej strony, powtarzające się gatunki, tj. bielaczek, łyska i kaczki wystąpiły w obu strefach.

Większość zidentyfikowanych gatunków wyróżnia się wyraźnie spośród innych ptaków jakimiś specyficznymi cechami. W siedmiu grobach wystąpiły wodne ptaki pływające – łyska (3 razy), kaczki (2) i tracz bielaczek (2), a ten ostatni jest jeszcze ptakiem nurkującym. Łyska jest ptakiem czarnym z białym czołem, a tracz bielaczek białym z czarnymi akcentami. Ptaki *stricte* lądowe i leśne – głuszec i puszczyk uralski, oba ciemnoszare w białe cętki, znalazły się w dwóch przeciwstawnych strefach cmentarzyska, pierwszy na północy, drugi na południu (ryc. 29). Między nimi, na środku cmentarzyska, ale po obu stronach „granicy”, wystąpiły ptaki trzciniowisk – bąk i świergotek – o żółto-brązowym upierzeniu maskującym. Jeden z nich jest mistrzem kamuflażu, a drugi śpiewu. W dwóch grobach były ptaki nocne odzywające się bardzo dziwnymi, donośnymi i budzącymi trwogę głosami. Jeden z nich buczy – bąk, a drugi szczeka – puszczyk uralski. Ten drugi jest jeszcze antropomorficzny i szczególnie zaciekle broni gniazda z młodymi.

6. PODSUMOWANIE I Dyskusja

Groby łowców z Dudki są bardzo ubogo wyposażone w narzędzia krzemienne i kościane (ryc. 2; 4). Jedyne ozdoby znalezione na cmentarzysku, i to często poza grobami, to pojedyncze paciorki i tarczki kościane lub ze skamielin (ryc. 5; 10).

W grobach w ogóle nie występują klasyczne zawieszki z zębów, ani też ozdoby bursztynowe, mimo że znajdowano je w innych częściach Dudki lub w Szczepankach. Zamiast tego, groby na głównym cmentarzysku w Dudce zawierają bardzo urozmaicony zestaw minerałów, skamielin i kamieni oraz różnorodne szczątki zwierzęce, głównie niekonsumpcyjne, symboliczne (tabela 1).

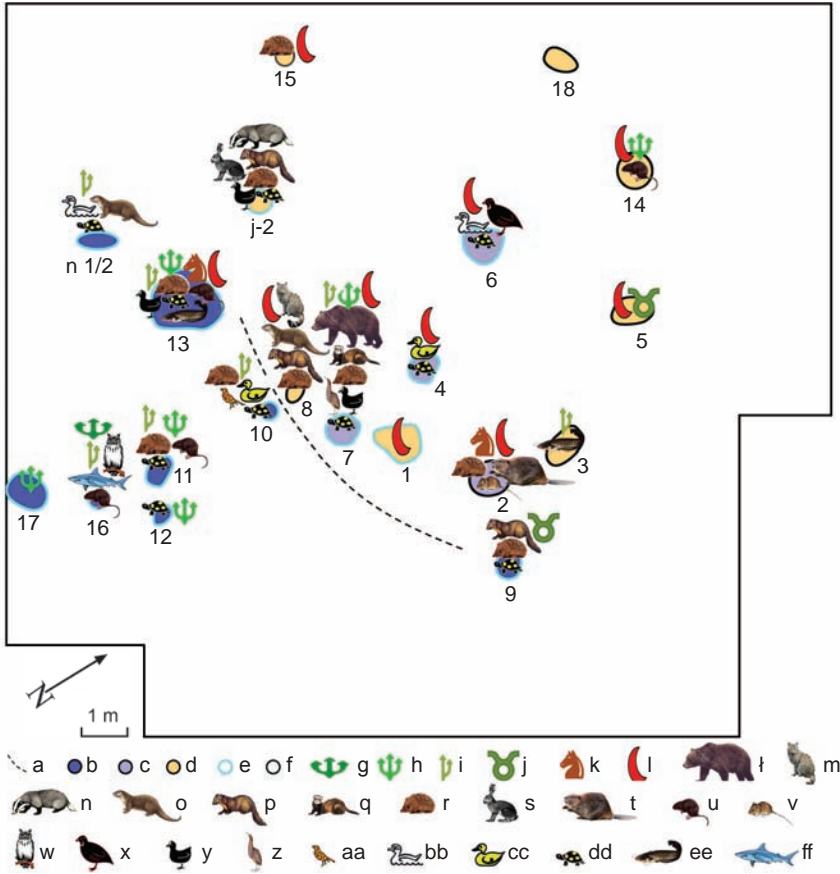
Ilość i zróżnicowanie gatunkowe/rodzajowe w jednej i drugiej grupie – mineralnej i zwierzęcej – może być w każdym grobie bardzo różne. Nie zależy to jednak od liczby pochowanych osobników, ani też od ich płci i wieku, a nawet od tego, czy był to grób ludzki, czy psi. Wielorakość i wzajemna kombinacja różnych elementów, a jednocześnie mała ich powtarzalność uniemożliwiają wykrycie ewentualnych reguł. Można jednak wyodrębnić pewne strefy z grobami, w których wyraźnie dominują lub nawet wyłącznie występują pewne gatunki, rodzaje lub kategorie wyposażenia, albo odwrotnie – strefy, gdzie ich brak.

Do pewnego stopnia strefowość dotyczy występowania grudek ochry w konkretnych kolorach. Czerwone ochry wystąpiły w grobach południowo-wschodniej części cmentarzyska, różowe w północno-wschodniej, a fioletowe, pomarańczowe i żółte w centralnej. Jedyne grób (nr VI-10) zawierający ochry wszystkich tych kolorów leży na pograniczu tych stref i jednocześnie w środku cmentarzyska (ryc. 6). Z kolei zielone ślady po wyprażonej ochrze na przepalonych kościach ludzkich wystąpiły w trzech blisko siebie leżących grobach (nry VI-10, VI-13, VI-16) na południu cmentarzyska.

Ciekawie wygląda też dystrybucja skamielin i kamieni na cmentarzysku (ryc. 9). Groby z największą liczbą belemnitów i licznymi urozmaiconymi skamielinami wapiennymi (nry VI-11, VI-16 i VI-17) usytuowane są blisko siebie i leżą w samej południowej części cmentarzyska. Natomiast groby zawierające pseudosiekierę, krzesiwa-płytki i innej formy kamienie z twardych, ciężkich i ciemnych skał krystalicznych układają się na osi wschód–zachód przechodzącej przez środek cmentarzyska. Pośrodku tej osi leżą trzy groby (nry VI-2, VI-1 i VI-8), w których zdeponowane były trzy okazy z jasnego żółtoszarego piaskowca, ale każdy z nich miał inną formę geometryczną – trójkąta, prostokąta i kuli (ryc. 9; 13f; 14a, e).

Jednym z najwyraźniejszych wydaje się podział cmentarzyska na dwie główne strefy – południową, gdzie w grobach występowało dużo kości ryb i szczątki jeleniowatych, i północną, gdzie prawie nie było ryb, ale znajdowały się zęby i kości dzika (ryc. 15; 22; 31). Poza tym, osiem grobów w strefie dzika całkowicie pozbawionych kości ryb tworzy okrąg, w którym odległości między kolejnymi grobami są zbliżone (ryc. 15; 22). Ciekawe jest też, że większość wytworów kościanych odkryta w grobach oraz ozdoby znalezione poza grobami doskonale odpowiadają temu podziałowi cmentarzyska na dwie główne strefy. W strefie dzika znalazły się: jeden z nacinaków i zawieszka-tarczka z szabli dzika, tarczka z górnego siekacza dzika oraz szydło-szpila z kości strzałkowej dzika. Z kolei siekiera z poroża jelenia, sztylet i masywne ostrza oraz szydła-przekłuwacze z płaskim trzonem, wykonane najpewniej z kości długich przeżuwaczy, znalazły się w grobach południowej strefy, gdzie występowały zęby, kości i poroża jeleniowatych (ryc. 4; 5; 22).

Podział na te dwie strefy nie jest jednak całkowicie rozłączny (dychotomiczny). Grób nr VI-3, choć leżał w strefie dzika, nie zawierał żadnej jego kości, tylko paciorek

Ryc. 31. Dudka, cmentarzysko główne, występowanie szczątków zwierzęcych o charakterze symbolicznym w grobach

a – granica stref dzika i jeleniowatych; b – groby obfitujące w ryby; c – groby z nielicznymi kośćmi ryb; d – groby bez rybich kości; e – groby z ptakami; f – groby bez ptaków; g – łoś (*Alces alces*); h – jeleni (*Cervus elaphus*); i – sarna (*Capreolus capreolus*); j – tur (*Bos primigenius*); k – koń (*Equus caballus*); l – dzik (*Sus scrofa*); ł – niedźwiedź (*Ursus arctos*); m – żbik (*Felis silvestris*); n – borsuk (*Meles meles*); o – wydra (*Lutra lutra*); p – kuna leśna (*Martes martes*); q – tchórz (*Mustela putorius*); r – jeż (*Erinaceus europaeus/roumanicus*); s – zając (*Lepus* sp.); t – bóbr (*Castor fiber*); u – karczownik (*Arvicola terrestris*); v – mysz (*Muridae* sp.); w – puszczyk uralski (*Strix uralensis*); x – głuszc (*Tetrao urogallus*); y – lyska (*Fulica atra*); z – bąk (*Botaurus stelaris*); aa – świergotek (*Anthus* sp.); bb – tracz bielaczek (*Mergus albellus*); cc – kaczka (*Anas/Aythya* sp.); dd – żółw błotny (*Emys orbicularis*); ee – sum (*Silurus glanis*); ff – rekin.

Rys. W. Gumiński

Fig. 31. Dudka, the main cemetery. Distribution of symbolic animal remains in graves

a – the border between the wild boar and the cervid 'units'; b – graves abundant in fish bones; c – graves with few fish bones; d – graves without fish remains; e – graves with birds; f – graves without birds; g – elk (*Alces alces*); h – red deer (*Cervus elaphus*); i – roe deer (*Capreolus capreolus*); j – aurochs (*Bos primigenius*); k – horse (*Equus caballus*); l – wild boar (*Sus scrofa*); ł – brown bear (*Ursus arctos*); m – wildcat (*Felis silvestris*); n – badger (*Meles meles*); o – otter (*Lutra lutra*); p – pine marten (*Martes martes*); q – polecat (*Mustela putorius*); r – hedgehog (*Erinaceus europaeus/roumanicus*); s – hare (*Lepus* sp.); t – beaver (*Castor fiber*); u – water vole (*Arvicola terrestris*); v – mouse (*Muridae* sp.); w – Ural owl (*Strix uralensis*); x – capercaillie (*Tetrao urogallus*); y – coot (*Fulica atra*); z – bittern (*Botaurus stelaris*); aa – pipit (*Anthus* sp.); bb – smew (*Mergus albellus*); cc – duck (*Anas/Aythya* sp.); dd – pond turtle (*Emys orbicularis*); ee – wels (catfish, *Silurus glanis*); ff – shark.

Drawing W. Gumiński

wykonany z poroża sarny oraz szpilę z kości suma (ryc. 11; 15; 22). Z drugiej strony, w grobie tym nie było ani jednej konsumpcyjnej kości rybiej, przez co grób ten pasuje jako ogniwo w „kręgu bezrybia” (ryc. 15). W trzech grobach wystąpiły z kolei zarówno szczątki jeleniowatych, jak i dzika. Dwa z nich (nry VI-13 i VI-7) leżą przy samej granicy obu stref i po obu jej stronach, jakby dla zaznaczenia równowagi, a trzeci grób (nr VI-14) usytuowany jest na północnym obrzeżeniu cmentarzyska, daleko od reszty jeleniowatych (ryc. 22).

Ciekawe jest, że kopytne, które stanowiły tylko margines aktywności łowieckiej w Dudce i Szczepankach są też dużo słabiej reprezentowane na cmentarzysku. Kości tura wystąpiły tylko w dwóch grobach usytuowanych we wschodniej części, z tym że grób nr VI-9 leży raczej po stronie jeleniowatych, a więc przeżuwaczy, a grób nr VI-5 w strefie dzika (ryc. 22; 31). Również koń wystąpił tylko w dwóch grobach i oba usytuowane były przy granicy, jeden (nr VI-2) po stronie dzika i od wschodu, a drugi (nr VI-13) po stronie przeżuwaczy i od zachodu (ryc. 22; 31).

Wydaje się całkiem prawdopodobne, że deponowane w grobach zęby, zuchwy, poroże i inne charakterystyczne kości dla danego gatunku, rodzaju lub rodziny zwierząt mogły pełnić rolę totemu dla konkretnego klanu lub rodu użytkującego cmentarzysko. Obecność takich szczątków w grobie wskazywałaby zatem na przynależność pochowanych w nim osobników do odpowiedniej grupy. O ile zgodzimy się z tą sugestią, to obecność w jednym grobie, a nawet przy jednym osobniku, atrybutów obu głównych grup zwierząt – jeleniowatych i dzika – może wskazywać na przynależność zmarłego (zmarłych) do obu klanów. Taką sytuację mamy w grobach nry VI-7, VI-14 i VI-13, a biorąc jeszcze pod uwagę konia i tura – w grobach nry VI-2, VI-5 i VI-13 (ryc. 22; 31).

W tym kontekście bardzo interesująca jest prawidłowość, że w ramach konkretnego gatunku lub grupy w danym grobie znajdowały się inne zęby lub kości, albo choćby inne ich części, które były intencjonalnie, i to często starannie, dzielone na połówki lub ćwiartki. Najwyraźniej zaznacza się to w dziesięciu grobach zawierających zęby lub kości dzika, gdzie różnice mogą dotyczyć nie tylko rodzaju zęba, ale też jego numeru, górnej lub dolnej pozycji, lewej lub prawej strony, zęba mlecznego lub stałego, a nawet kierunku przedzielenia zęba – wzdłuż lub w poprzek (ryc. 16g; 19–22; tabela 1). Z drugiej strony, w jednym lub dwóch sąsiednich grobach pojawiają się często te same elementy anatomiczne, ale pochodzące od różnych gatunków kopytnych, np. paliczki jelenia, sarny, dzika i konia w grobie nr VI-13, siekacze i kły jelenia, łosia i sarny w grobach nry VI-12 i VI-16, trzonowce dzika i tura lub jelenia w grobach nry VI-5 i VI-14, a poroża jelenia i sarny w grobach nry VI-13 i VI-14/2 (ryc. 22; tabela 1). Można domniemywać, że te wszystkie szczegóły odnosiły się do poszczególnych zmarłych, tzn. określały ich indywidualną tożsamość w ramach klanu lub rodu.

Szczątki zwierząt futerkowych, a więc drapieżników, jeża, bobra i zająca, wystąpiły w grobach leżących przy granicy dwóch głównych stref cmentarzyska, ale w większości znajdowały się one po stronie dzika, i tam też wystąpiły wszystkie oznaczone w grobach gatunki z tej grupy zwierząt (ryc. 24; 25; 27; 31). Z kolei kości małych gryzoni, a zwłaszcza karczownika (*Arvicola terrestris*) i innych norników

(*Microtus*), znalazły się głównie po stronie jeleniowatych i ryb. Co więcej, gryzonie wykluczają się z drapieżnikami w grobach, ale już z jeżem mogły współwystępować (ryc. 27; 31). Cała reprezentacja gatunkowa zwierząt futerkowych wystąpiła w czterech kolejnych przygranicznych grobach w środku cmentarzyska. Poczynając od zachodu, w grobie nr VIj-2 był borsuk, kuna, jeź i zając, w grobie nr VI-8 – wydra, kuna, żbik i jeź, w grobie nr VI-7 – niedźwiedź, tchórz i jeź, a w grobie nr VI-2 – jeź i bóbr, i jakiś gatunek myszy (*Muridae* sp.) (ryc. 24; 25; 27; 31).

Niemal wszystkie szczątki zwierzyny futerkowej i małych gryzoni znalezione w grobach to zęby lub żuchwy i szczęki (ryc. 24; 25; 27). Konkretny zestaw elementów anatomicznych w każdym grobie jest jednak nieco inny, tak jak w przypadku kopytnych. U wydry była to żuchwa z zębami albo kieł, u tchórza – żuchwa bez zębów i kość łokciowa, a u kuny szczeka z zębami, żuchwa z zębami albo bez zębów. Odnosi się to też do jeża, który wystąpił aż w 9 grobach, a mimo to poszczególne zestawy w każdym z nich były inne i składały się z różnych kombinacji: szczęki z zębami, całej, połówki lub ćwierci żuchwy, lewej lub prawej, z zębami lub bez zębów, a także z kości ramiennej (ryc. 24–26; tabela 1).

Żółw, obok dzika, jest gatunkiem, który wystąpił w największej liczbie grobów (10). We wszystkich przypadkach były to tylko niewielkie fragmenty pancerzy żółwia, a różnice mogą dotyczyć ich liczby i może też konkretnej części pancerza⁹. Żółw był częstszy i liczniejszy w strefie przeżuwaczy i poza jednym wyjątkiem (grób nr VIj-2) współwystępował z rybami (ryc. 15; 31).

Ptaki stwierdzono aż w 13 grobach, a więc występowały częściej niż ryby. Z reguły były to te same groby, które zawierały też ryby i żółwia (ryc. 29); ptaki były więc we wszystkich grobach strefy przeżuwaczy i ryb, i w tych samych czterech ze strefy dzika, w których znaleziono również żółwia (groby nry VI-7, VI-4, VI-6 i VIj-2). W danym grobie mogło być od 1 do 6 kości ptaków, a tam, gdzie udało się oznaczyć więcej niż jedną kość, to należały one do różnych gatunków. Powtarzające się gatunki/rodzaje, a więc kaczkę (*Anatinae*), tracz bielaczek (*Mergus albellus*) i łyska (*Fulica atra*), wystąpiły zarówno w strefie dzika, jak i przeżuwaczy. Może to sugerować, że umieszczanie kości ptaków w grobach w mniejszym stopniu podporządkowane było podziałowi cmentarzyska na dwie główne strefy, a bardziej wiązało się z szeroko pojętą sferą wierzeniową, do czego ptaki doskonale pasują. Z drugiej jednak strony, rozmieszczenie grobów z niektórymi gatunkami ptaków zdaje się znów wskazywać na pewne prawidłowości, na przykład tracz bielaczek występujący w północno-zachodniej części cmentarzyska, kaczki w centrum, a łyska w grobach wzdłuż granicy stref (ryc. 29; 31).

Biorąc pod uwagę wielorakość fauny w grobach, największa jej różnorodność wystąpiła w środku cmentarzyska blisko granicy obu podstawowych stref (ryc. 31). W dwóch grobach (nry VI-7 i VI-13) znalazło się po 9 gatunków, a w kolenych sześciu (nry VI-j2, VI-8, VI-2, VI-10, VI-11, VI-12) – po 5–6 gatunków. Zaledwie dwa groby – nry VI-1 i VI-17 – zawierały tylko po jednym gatunku (dzika albo jelenia), a jedynym grobem bez żadnych szczątków zwierzęcych (nawet konsumpcyjnych od ryb) był grób nr VI-18. Co ciekawe, groby nry VI-17 i VI-18 leżały na dwóch

⁹ Pancerze żółwia nie były badane przez specjalistę herpetologa.

przeciwstawnych krańcach cmentarzyska – południowym i północnym, a w połowie drogi między nimi znajdował się trzeci z wymienionych – grób nr VI-1 (ryc. 31). Ten skrajnie południowy grób (nr VI-17) jako jedyny zawierał jednak skoncentrowany depozyt kości ryb.

Z symboliką śmierci, zaświatów, odradzania się życia i nadziei mogą się wiązać konkretne gatunki ptaków, które wyróżniają się nocnym trybem życia i specyficznymi odgłosami lub barwą upierzenia. Donośne nocne buczenie niewidzialnego bąka i szczekanie puszczyka doskonale pasują do obecności w bliskim sąsiedztwie niewidzialnych, ale dających o sobie znać „żywych” duchów. Kontrastowo białoczarnym upierzeniem wyróżniają się z kolei tracz bielaczek, głuszec, puszczyk uralski i łyska. To samo może odnosić się do ryb, bo sum ma czarną skórę i jest aktywny w nocny, a karaś jest błyszcząco srebrzystozłoty i „cudownie” pojawia się w oczkach wodnych, gdzie dotąd żadnych ryb nie było. Do obu tych ryb kolorystycznie pasuje żółw, który jest czarny w jasnożółte kropki i promienie.

Z symboliką odradzania może się też wiązać poroże, jeź i żółw. Poroże co roku w zimie obumiera i odpada, po czym w lecie odrasta nowe i to bardziej dorodne. Jeź jako jedyny ssak łowny w zimie hibernuje – jego temperatura, puls i oddech spadają do tak niskiego poziomu, że zwierzę wydaje się martwe. Mimo to na wiosnę jeź „zmartwychwstaje” i wraca do normalnego życia. Również żółw hibernuje zagrzebany w mule na dnie jeziora i odradza się na wiosnę, a do tego jest „nieśmiertelny”. Żyje on bowiem 80–120 lat, czyli dwu-, trzykrotnie dłużej niż przeciętna długość życia ówczesnego człowieka. Być może właśnie z tych powodów te trzy kategorie zwierząt rzadko odławianych wystąpiły w największej liczbie grobów – ptaki w 13, żółw w 10 i jeź w 9. Z 20 grobów tylko 4 (nry VI-3, VI-5, VI-14 i VI-18), leżące w północno-wschodniej części cmentarzyska, nie zawierały żadnego z tych zwierząt (ryc. 15; 25; 29; 31).

Podział cmentarzyska na dwie główne strefy odpowiada podziałowi na podstawowe kategorie zwierzyny łownej. Na południu były to jeleniowate, ryby oraz gryzonie (i może żółw), natomiast na północy – dzik i zwierzęta futerkowe. Ptaki rozłożone były w obu strefach względnie symetrycznie i powtarzały się w nich te same gatunki, można więc przypuszczać, że były „neutralne”, podobnie jak tur i koń, i może żółw. W tym świetle wcześniejsza sugestia, że składane do grobów kości konkretnych gatunków lub grup zwierząt odwzorowują podział miejscowej społeczności łowieckiej na klany lub rody i odpowiadające im totemy, wydaje się prawdopodobna. Idąc dalej, można przypuszczać, że plan tego cmentarzyska jest też odwzorowaniem (mapą) zasięgów poszczególnych rewirów łowieckich zajmowanych przez te klany czy rody. Niewykluczone też, że konkretne rody czy rodziny spod danego totemu specjalizowały się lub też miały społeczne przyzwolenie do odławiania tych gatunków, które deponowano właśnie w ich grobach. Scenariusz taki wydaje się możliwy, jeśli weźmiemy pod uwagę, że struktura łowiectwa między poszczególnymi stanowiskami położonymi nad tym samym jeziorem w Dudce i Szczepankach była istotnie zróżnicowana. Co więcej, w Szczepankach wyraźnie dominował dzik, a zwierzęta futerkowe były częstsze niż w Dudce. Natomiast w Dudce podstawę gospodarki łowieckiej stanowiły jeleniowate i rybołówstwo (W. Gumiński [2011] 2012).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

„PArch.” — Przegląd Archeologiczny, Wrocław.

Literatura

Brylińska M. red.

2000 *Ryby słodkowodne Polski*. Wydanie nowe, Warszawa.

Bugajska K.

w druku *Obrządek pogrzebowy łowców-zbieraczy epoki kamienia w południowej Skandynawii i na Niżu Środkowoeuropejskim*, „PArch.”, t. 62.

Gautier A.

2005 *Dudka island revisited: the general archaeozoological sequence*, „PArch.”, t. 53, s. 5–25.

Gerstmeier R., Romig T.

2002 *Słodkowodne ryby Europy*, Warszawa.

Grünberg J. M.

2004 *Die Mesolithische Bestattungen in Mitteldeutschland*, [w:] *Paläolithicum und Mesolithicum. Kataloge zur Dauerausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle*, H. Meller red., Halle (Saale), s. 275–289.

Gumiński W.

1995 *Environment, economy and habitation during the Mesolithic at Dudka, Great Masurian Lakeland, NE-Poland*, „PArch.”, t. 43, s. 5–46.

1999 *Środowisko przyrodnicze a tryb gospodarki i osadnictwa w mezolocie i paraneolocie na stanowisku Dudka w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, „Archeologia Polski”, t. 44, z. 1–2, s. 31–74.

2001 *Kultura Zedmar. Na rubieży neolitu „zachodniego”*, [w:] *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.*, J. Czebreszuk, M. Kryvalcevič, P. Makarowicz red., Poznań, s. 133–152.

2003a *Scattered human bones on prehistoric camp site Dudka, NE-Poland, as indication of peculiar burial rite*, [w:] *Préhistoire des Pratiques Mortuaires. Paléolithique – Mésolithique – Néolithique*, E. Derwich red., ERAUL, t. 102, Liège, s. 111–120.

2003b *Big game and sparse forest – Relations between mammal species and the surrounding environment at the prehistoric fishing campsite of Dudka in Masuria, NE-Poland*, *Archeozoologia*, t. 21, Katowice–Poznań, s. 59–72.

[2003]2004 *Szczepanki 8. Nowe stanowisko torfowe kultury Zedmar na Mazurach*, „Światowit”, t. 5 (46), z. B, s. 53–104, plansze 15–38.

2005a *Bird for dinner. Stone Age hunters of Dudka and Szczepanki, Masurian Lakeland, NE-Poland*, „Acta Archaeologica”, t. 76, z. 2, s. 111–148.

2005b *Island, pigs, and hunting places – Comment on preceding paper by Achilles Gautier concerning animal bones of the forager site Dudka*, „PArch.”, t. 53, s. 27–51.

[2011]2012 *Nowe wyjątkowe siedlisko osadnicze paraneolitycznej kultury Zedmar na wschodnim cyplu wyspy Szczepanki (sektor „A”) na Mazurach*, „Światowit”, t. 9 (50), z. B, s. 87–144.

Gumiński W., Bugajska K.

w druku *The children from Szczepanki – why they were separated from the Dudka cemetery*, [w:] *The Mesolithic in Europe*, P. Arias, M. Cueto red., Oxford.

- Gumiński W., Kowalski T.
 2011 *Aby na górze. Dwa późnoneolityczne groby z Dudki w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, [w:] *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.*, H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczyk red., Kraków–Warszawa, s. 467–497.
- Gumiński W., Wagner B., Walaszek D., Bulska E.
 2008 *Zastosowanie spektrometrii mas w analizie szczątków kostrych ze stanowiska archeologicznego Dudka na Mazurach*, „Analityka”, 2008/2, s. 29–35.
- Larsson L.
 [2002–2003]2003 *Food for the living, food for the dead*, „Before farming”, t. 4, s. 177–187.
- Lindqvist C., Possnert G.
 1997 *The subsistence economy and diet at Jacobs/Ajvide and Stora Förvar, Eksta parish and other prehistoric dwelling and burial sites on Gotland in long-term perspective*, [w:] *Remote sensing, vol. I, Applied techniques for the study of cultural resources and the localization, identification and documentation of sub-surface prehistoric remains in Swedish archaeology*, t. I, *Osteo-anthropological, economic, environmental and technical analyses*, G. Burenhult red., *Theses and Papers in North-European Archaeology*, t. 13:a, Stockholm, s. 29–90.
- Mannermaa K.
 2006 *Bird remains in the human burials at Zvejnieki, Latvia. Introduction to bird finds and a proposal for interpretation*, [w:] *Back to the Origin. New research in the Mesolithic-Neolithic Zvejnieki cemetery and environment, northern Latvia*, L. Larsson, I. Zagorska red., *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°*, t. 52, Lund, s. 289–299.
 2008 *Birds and burials at Ajvide (Gotland, Sweden) and Zvejnieki (Latvia) about 8000–3900 BP*, „*Journal of Anthropological Archaeology*”, t. 27, s. 201–225.
- Mannermaa K., Panteleyev A., Sablin M.
 2008 *Birds in Late Mesolithic burials at Yuzhniy Oleniy Ostrov (Lake Onega, Western Russia) – What do they tell about humans and the environment?*, „*Fennoscandia Archaeologica*”, t. 25, s. 3–25.
- Oshibkina S.V.
 2008 *Mesolithic Burial Grounds and Burial Complexes in the Forest Zone of Eastern Europe*, „*Anthropology & Archeology of Eurasia*”, t. 46, nr 4, s. 46–70.
- Persson E., Persson O.
 1997 *The osteo-anthropological analysis of skeleton material from Hablingbo and Ajvide, Gotland, excavations seasons 1983–86, 1992–95*, [w:] *Remote sensing, vol. I, Applied techniques for the study of cultural resources and the localization, identification and documentation of sub-surface prehistoric remains in Swedish archaeology*, t. I, *Osteo-anthropological, economic, environmental and technical analyses*, G. Burenhult red., *Theses and Papers in North-European Archaeology*, t. 13:a, Stockholm, s. 3–14.
- Pettitt P.
 2011 *The Palaeolithic Origins of Human Burial*, London–New York.
- Smits E., Louwe Kooijmans L.
 2006 *Graves and human remains*, [w:] *Schipluiden. A Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal. BC*, L. Louwe Kooijmans, P.F.B. Jongste red., *Analecta Praehistorica Leidensia*, t. 37/38, Leiden, s. 91–112.
- Tomek T., W. Gumiński W.
 2003 *Bird remains from the Mesolithic and Neolithic site Dudka, Masuria, NE Poland*, „*Acta Zoologica Cracoviensia*”, t. 46, z. 1, s. 9–18.

WITOLD GUMIŃSKI

SYMBOLIC EQUIPMENT IN THE GRAVES
OF STONE-AGE HUNTER-GATHERERS FROM DUDKA IN MAZURIA
(NORTHEASTERN POLAND)

S u m m a r y

The cemetery in Dudka lies at the southeastern edge of the former lake island. It had been located between two main campsites, one on the southern foreland (trenches I, II, XII) and the other in the eastern cove (trenches III and V; Fig. 1). Settlement on this and the neighboring island of Szczepanki lasted from the Late Paleolithic to the end of the Neolithic, but it was the most intensive in the Mesolithic and Paraneolithic (W. Gumiński 1999; [2003] 2004; [2011] 2012). Twenty graves with at least 82 individuals were uncovered at the cemetery in Dudka (trench VI). The graves were chiefly collective and two most numerous counted 11 individuals. Graves differed considerably among themselves, including primary interments, burials disturbed in the Stone Age, secondary burials and cremations. The position in primary burials ranged from flexed on one side, on the back with legs pulled up to the chest or pulled up with open knees, to sitting-squatting and sitting with crossed legs. Practically no relation could be observed between the burial type and the age or sex of the deceased. Dogs were treated analogously to humans (Table 1).

Bone, flint and stone artefacts were rare in the graves at Dudka. Flint tools were found in a few graves, these were several blades and retouched blades lying in most cases near child skeletons and two burned scrapers (Fig. 2). Bone products included an axe made of red deer antler, two cutters of wild boar tusks, a pin made of wild boar fibula, two awls-perforators, as well as burned dagger and three points (Fig. 4). The only ornaments were two tubular beads, one of roe deer antler, the other of a long bone belonging to a small mammal (Fig. 5b, c). Two similar beads made of bird bone and two plaque-pendants made of wild boar tusk and upper incisor were also found at the cemetery (trench VI), but outside of the grave context (Fig. 5d-g). No amber ornaments or animal teeth pendants were found, despite being present in other parts of the Dudka site and in Szczepanki (W. Gumiński 2003a; [2003] 2004).

Graves yielded two principal categories of symbolic equipment: 1) ochre, fossils and stones of unusual shapes; 2) teeth, jaws, antler, hooves and other bones from inedible parts of skeletons or from animals such as birds, which are believed to be symbolic.

The ochres from the graves at Dudka were in form of lumps. Graves with ochre of particular color had a zonal arrangement within the cemetery (Fig. 7). Red and orange ochre was present mainly in the southeastern part of the cemetery, pink in the northeastern part, purple and yellow in the center (Fig. 6). Grave VI-10, yielding all these colors of ochre, lay in the middle of the burial ground. Three graves (VI-10, VI-13 and VI-16) contained burned pieces of human skulls with green discoloration, which was the effect of burning ochre in a reducing atmosphere. Ochre could have roasted without oxygen, if the head of deceased had been spread with ochre and then dressed in a tight-fitting cap of thick leather.

Belemnites were also frequent among the finds (Figs 8; 9). Two of them have grooves so could be worn as attachments, whereas two others with natural holes could have been used as beads (Fig. 8a, h; 10b, e). The location of belemnites on the skeletons suggests their function as dress ornaments (Figs 3; 11), as does also the presence of burned examples in cremation burials (Fig. 8). The presence and number of belemnites was not dependent on the age, sex and number of individuals in a grave (Table 1). The same can be said of limestone fossils. The most notable are beads of crinoids and a trapeze-shaped pendant with a natural hole (Fig. 10).

Stone pebbles of diverse shape and color were also found in the graves, for example, a red heart- or teardrop-shaped pebble, sandstone in the form of an egg, a ball or a double ball, a crystalline rock of small size resembling a cut-off tip of antler tine (Table 1; Figs 9; 13). Of interest is a limestone disk from grave VI-1, which lay on the top of some small pebbles and a priming of pure quartz sand. All these made impression of an altar installation (Fig. 12). Another interesting group of finds are different stones resembling axes in shape (Figs 9; 14). One of these, as well as a few other polished slabs of hard crystalline rocks could have been used as fire strikers (Figs 13a, c, d; 14f).

It seems that color and kind of rock were the key to the selection of ochre, fossils and unusual stones (Table 1; Figs 6; 9). The symbolism of a given color or material could have been emphasized additionally by the specific shape, manifesting uniqueness of a given stone. It would explain the number of quasi-axes, which were intended not to be an axe imitation but rather an "ingot" of a proper and specially selected raw material. Graves with a given kind of rock were usually set side by side in the cemetery, those with fossils to the south, those with red stones to the east, those with yellow-gray sandstones in the middle. But in each grave the sandstone was of a different shape: rectangle, triangle, ball, double-ball or egg-shaped (Figs 9; 13f-h; 14a, e).

The shape of stones or fossils could refer to individuality of the deceased. For example, a red stone in the shape of a tear or heart, laid under the head of a young woman, could have expressed despair after the death of a beloved (Fig. 11c; 13b). One of the fossils in the grave of an older woman(?) is a fairly large limestone cylinder that could symbolize a phallus. The case of this burial was all the more intriguing as the body had been laid on the back with legs pulled up to the chest and spread wide. The position was further emphasized by putting a stone on the right knee. Such position could be associated either with giving birth or the sexual act (Fig. 3g; 13j). Perhaps the woman had been barren and the position, coupled with the "phallus", was meant to ensure fertility in another world?

Animal bones constitute another numerous group. Small indeterminate fragments and fish bones are most likely remains of funeral meal (Table 1). Another purpose has a ray from the pectoral fin of a wels (catfish), which looks like a pin and could have been used to fasten clothes. It is additionally suggested by its position by the left clavicle of a woman buried in grave VI-3 (Fig. 11). A shark tooth in grave VI-16 could have been imported from a distant sea, but it could also have been a fossil (Fig. 10l).

The distribution of fish species in the graves and campsite was very similar. In both areas pike (*Esox lucius*) predominated (respectively 34.0% and 36.7%), followed by perch (*Perca fluviatilis*) (18.2% and 19.0%), and among the cyprinids with identifiable species, tench (*Tinca tinca*) (2.1% and 1.7%) followed by roach (*Rutilus rutilus*) (1.6% and 1.4%) and bream (*Abramis brama*) (0.3% and 0.2%).

Wels (*Silurus glanis*) was, however, three times less common in the graves (3.7% and 10.2%), which could have something to do with the seasonality of burial ceremonies. Wels were fished mainly during the spawning season like most fish in Dudka (W. Gumiński 1995; [2011] 2012). Wels spawns in the turn of spring and summer, whereas the rest of the fish with the exception of the tench had their spawning season in early or middle spring. The time is favorable for funerals as the day begins to be longer than the night and nature awakens to new life. Considering that most of the graves contained secondary burials, there is a distinct possibility that funeral ceremonies were arranged at a set time of the year.

The crucian carp (*Carassius carassius*) was enormously more common, 65 times, in the graves than in the campsite areas (1.3% and 0.02%). It could result from its unusual features – shiny silvery-golden color and its ability to survive extreme conditions and to appear as if by miracle in any little puddle.

Graves with an abundance of fish remains were found in the southern part of the cemetery, while graves in the north had either none or just a few fish bones. Moreover, graves without fish bones formed a circle within cemetery (Fig. 15).

Most of bones of other animals have symbolic meaning. Elk is represented exclusively by teeth, that is, three successive left incisors and a canine (I_{1-3L}, C_L ; Fig. 17j-m), all from grave VI-16. Red deer was present in six graves, represented by two tips of antler tines, an incisor (I_{2R}), premolar (P_{3R}), three molars (including M^{3R}) and four bones: phalanx, sesamoid bone, part of a radius and vertebra (Figs 16; 17). Roe deer was noted in six graves: right canine (C_R), fragment of an upper molar ($M^?$), seven bones from distal part of limbs and heavily burned antler (Table 1; Figs 16; 17; 22).

Wild boar was present in 10 graves and was represented by 18 different teeth or bones: two jaws (front part with teeth and posterior part without teeth), two lower incisors (I_{1R} and half of I_{2L}), an upper incisor (I^{1R}), three canines (C_R , a half of C_L and a germ) two premolars (half $P_{2/3R}$ and fragment of crown), three molars (M_{3L} , germ of M^{1L} and a fragment), fragments of maxilla, scapula, humerus, burned talus and whole second phalanx (Table 1; Figs 19; 20).

Cervidae (deer family) remains were present almost exclusively in graves from the southern part of the cemetery, where fish were also in abundance, whereas wild boar teeth and bones occurred in the northern part where practically no fish were found (Fig. 22). Moreover, the distribution of objects made of the according raw material was also in concurrence with this division. The antler axe, dagger

and awl-point-perforators were in the cervid zone, while the awl-pin of wild boar fibula, one of the tusk cutters and two loose pendants made of wild boar teeth were in the wild boar zone (Figs 4; 5; 22). A mixed set of wild boar and cervid bones was found only in three graves: VI-7, VI-13 and VI-14 (Fig. 22). The assemblage in grave VI-14 was particularly suggestive: half of a wild boar tooth lay on the left knee of the male buried in sitting position, while a red deer tooth was placed on his right knee (Fig. 21b, c).

Aurochs bones were recorded in two graves on the eastern fringes of the cemetery (Fig. 22). One of these graves (VI-9) fitted in the cervid or more broadly speaking, the ruminant zone in view of the large quantity of fish remains (89). The other grave, VI-5, with splintered tooth (P^{4L}) and metapodium of an aurochs lay evidently in the wild boar zone (Figs 16a; 17a).

Two graves with horse bones lay on the borderline between the ruminant and the wild boar zones, one at the western part of the cemetery and the second at the eastern. Grave VI-13 contained a horse hoof (Fig 16h). In the second grave (VI-2) a worn out radius was found. The bone had been placed diagonally across the chest of the child skeleton and held with the child's right hand just like a baton (Figs 18; 22).

Remains of carnivores, chiefly jaws and teeth, occurred in graves lying along the borderline of the 'units', but mostly on the wild boar side (Fig. 24). A different set of species and bones was discovered in each grave. A brown bear fang was found just above the skull of the male buried in sitting position, while a fragment of toothless jaw and the ulna of a polecat occurred in the fill of this grave (VI-7). A dog's grave, VI-8, yielded three jaws with teeth belonging to an otter, pine marten and wildcat, whereas grave VIj-2 contained the maxilla with teeth of a pine marten and a fragment of toothless jaw of a badger. An otter fang was found in grave VIIn-1/2 and a fragment of toothless jaw of a pine marten in grave VI-9 (Figs 23; 24).

Hedgehog was found in half of the graves, situated mostly at the borderline of the two zones, but the strongest representation (mandibles or maxillae with teeth) occurred on the wild boar side. As in the case of the other species, the set of bones was different in each grave, being dissimilar combinations of maxillae with teeth, half or whole mandibles with or without teeth and a humerus (Table 1; Figs 25; 26g-v). Curiously, the strongest sets were found next to dog burials (graves VI-8 and VI-15), although dogs are entirely superfluous in hunting hedgehogs.

A beaver (M tooth) and hare (calcaneus bone) occurred in two graves on the border, but within the wild boar zone, the beaver on the eastern and the hare on the western side of the cemetery (Figs 23k, l; 27). The bones of small rodents, including a water vole (*Arvicola terrestris*), were found in the cervid zone. It is interesting, that predators and rodents exclude themselves in the graves (Figs 26a-f; 27).

Pond turtle (*Emys orbicularis*) carapaces (1 to 4 fragments) were found in 10 graves and with the exception of grave VIj-2, coincided with fish remains (Figs 15; 28).

Birds, which were seldom hunted at Dudka (0.2% of bones), were recorded in more than half of the graves (13) and with the exception of two graves (VI-1 and VIj-2) coincided with fish (Fig. 29). In every grave where more than one bird bone was identified, the bones represented different species. All repeating species: smew (*Mergus albellus*), coot (*Fulica atra*) and duck (*Anatinae* sp.) were present in both zones of the cemetery (Table 1; Figs 29; 30). Each of determined species is somehow distinctive. The smew is a piscivorous, diving, white-feathered duck with black markings. The coot is black with only a white forehead and it is one of waterhens, easily swimming and running on water plants thanks to extremely big feet and claws. Significantly, just its foot bones were found in the graves (Table 1). The capercaillie (*Tetrao urogallus*) is also black, although females, which is the bird identified in grave VI-6, are dark gray and have a dissembling feathering. It is a large grouse and typically woodland bird that resides the year round in Poland. The Ural owl (*Strix uralensis*) has similar feathering and is known for its aggressive behavior, even toward humans, if someone come too close to its nest with the offspring. Its distinctive sound is very similar to the bark of a dog. The bittern (*Botaurus stellaris*) is a sneaking and well masked heron that lives in the broad rushes and makes its presence known practically only by its loud nocturnal booming. The pipit (*Anthus* sp.) is a small bird known for its specific singing.

Taking into consideration the multiple species of fauna in the graves, the greatest variety, that is, nine species, occurred in two graves (VI-7 and VI-13) in the center of the cemetery, close to the border of the two principal zones or 'units' (Fig. 31). Only two graves, nos VI-1 and VI-17, contained one species each (wild boar or red deer) and only one grave, VI-18, had no animal remains whatsoever, even fish.

Interestingly, graves VI-17 and VI-18 lay on the opposite, northern and southern ends of the cemetery (Fig. 31). The southernmost grave (VI-17) was the only one containing a concentrated deposit of fish bones (Fig. 3). It is worthy to mention, that both dog graves (VI-8 and VI-15) did not contain any of the three hunting game categories – birds, fish and turtle, which most commonly appeared in graves (birds in 13 graves, fish in 12 and turtle in 10).

Particular bird species, which are distinguished by a black feathering, nocturnal life and specific sounds, could have been associated with the symbolism of death, the underworld, rebirth of life and hope. The loud nocturnal booming of the invisible bittern and the barking of the owl are excellent markers of the close presence of invisible, but “living” spirits. The contrasting black-and-white plumage of the smew, capercaillie, Ural owl and coot are also distinctive. The same can be said about particular species of fish, because the wels has black skin and is nocturnal, whereas the crucian carp is shiny silvery-golden and appears “miraculously” in small pools where there had not been any fish before. The pond turtle is black with yellow dots and radial lines, so it matches these two fish species in color.

Antler, as well as hedgehog and turtle could be associated with resurrection as well. Antler dies and falls off every winter and new one grows even more robust in the coming summer. The hedgehog is the only hunting mammal that hibernate in winter, its body temperature, pulse and breath falling to such lows that animal seems to be dead. In spite of this, it “rises from the dead” and returns to normal life in spring. The pond turtle also hibernates, buried in the mud at the bottom of a lake and comes back to life in the spring. Moreover, turtle is “immortal”. Its lifespan of 80–120 years was twice or thrice longer than an average human lifetime in the Stone Age. For these reasons perhaps these three categories of seldom hunted animals appeared in the greatest number of graves: birds in 13, turtle in 10 and hedgehog in nine. Only four graves (VI-3, VI-5, VI-14 and VI-18) in the northeastern part of the cemetery did not contain remains of any one of these three animals (Figs 15; 25; 29; 31).

It seems quite probable that teeth, jaws, antler and other characteristic bones of a given species, kind or animal family deposited in the graves could have served as a totem for a given clan or kin, which had used this cemetery. The presence of given animal in the grave could point to the group to which the dead individual(s) had belonged. Consequently, the presence of attributes of the two main animal groups, wild boar and cervid, in one grave and even with one buried individual could mean that the deceased had belonged to both clans. It is interesting, that each set of bones of particular species or animal category in one given grave contained different teeth or bones or even parts of these, which were intentionally and carefully divided into halves and quarters. It may be assumed that all these details could refer to particular deceased, defining their individual identity within the clan or kin.

The division of the cemetery into two main zones coincides with the main categories of hunting game. The cervid, fish and rodents, perhaps also turtle, were to the south, while the wild boar and the fur-bearing animals were to the north of the cemetery. Birds were spread out in both zones more or less symmetrically and particular species were repetitive in both ‘unites’, so possibly they were seen as “neutral”. It could concern aurochs and horse as well. In this light it seems to be probable that the bones of given animals reflect a division of the local hunting community into clans or kin and their totems. Going one step further, we can assume that the layout of the cemetery reflected the hunting grounds belonging to particular clans or kin. It is not to be excluded that kin or families of a given totem were specialized or had community accord to hunt the species that were deposited in their graves. This scenario seems possible, considering that the hunting structure at the two sites on the same lake, Dudka and Szczepanki, was significantly different. Moreover, boar and in the less degree fur-bearing animals predominated at Szczepanki, while the economy at Dudka was based on deer hunting and fishing (W. Gumiński [2011] 2012).

Translated by Iwona Zych

Adres Autora:

Dr Witold Gumiński
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
czesia.witek@gmail.com